

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Februari 1966

Jaargang 65 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETTIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretaris Drs. R. Bruning, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

R. E. J. WEBER

De bodebus als onderscheidingsteken van de lopende bode

Blz. 1

M. F. VAN KERSEN-HALBERTSMA

Engelse wasportretjes in Leids bezit

Blz. 13

Boekbespreking

Blz. 17

DE BODEBUS ALS ONDERSCHIEDINGSTEKEN VAN DE LOPENDE BODE

DOOR

R. E. J. WEBER

Het probleem van de bodebus

De bodebus is een draagteken dat niet slechts in musea aangetroffen wordt, maar — althans in Nederland — nog bij verscheidene colleges in gebruik is. Er is steeds een heraldisch wapen op aangebracht en de vraag rijst waarom het een bus wordt genoemd. De woorden bus, Bûchse, boîte zijn afgeleid van het Griekse pyxis en oudtijds werden daaronder allerlei voorwerpen verstaan waarin iets kon worden geborgen¹. Hoe zijn de draagtekens die wij als bodebussen kennen, aan die naam gekomen? Zijn het ooit voorwerpen om iets in op te bergen geweest? Wat voor een krachtige traditie is het geweest die de bodebus als distinctief onder deze naam tot de huidige dag toe in gebruik heeft doen blijven?

De oudste vermeldingen van de bodebus bij het vervoer van brieven

De cultuurhistoricus Alwin Schultz heeft bij middeleeuwse epische dichters en prozaschrijvers de voor zover bekend oudste plaatsen gevonden, die iets over de bodebus en haar gebruik mededelen².

In de chanson de geste „Garin le Loherain” leest men in een versie die niet voor het einde der 12de eeuw kan zijn ontstaan: „de lettres porte li gars plain un barril. Par la corgie à son col le pendit”³.

In het 13de-eeuwse verhaal van „l'Empereur Constant” speelt zich een kleine intrige rondom de bodebus af, waaruit een brief verwisseld wordt. Tenslotte leest men: „La pucielle ouvri la boïste e coumancha à baisier les laitres et le saïiel (sceau) de son père”⁴.

De middelhoogduitse dichter Konrad von Würzburg, gestorven te Bazel in 1287, zegt in het uit zijn laatste tijd daterende, onvoltooid gebleven dichtwerk *Der Trojanische Krieg*: „Ein bûhse an sinem gürtel hienc mit brieven und mit maeren”⁵.

De brievenbode heeft volgens deze teksten een vaatje of bus aan zijn gordel of om de hals hangen, waarin hij zijn brieven vervoert.

Dit laatste wordt bevestigd door Jansen Enikel, Weens burger, die in het middelhoogduits een rijkroniek van de omvang van 28 958 verzen schreef, die hij na het jaar 1277 moet hebben voltooid. Dank zij het uitstekende glossarium van de moderne wetenschappelijke uitgave is te constateren, dat in dit taalmonument ook het woord „Briefvaz” voorkomt en wel in dit verband, dat er heimelijk een brief uit verwisseld wordt:

„einem andern brief si im leit
in sîn briefvaz wîr”⁶.

Een 13de-eeuwse tekst van geheel ander karakter, die met nadruk spreekt van de lopende bode en diens uitrusting, is te vinden in een Latijns handschrift van de Italiaan Jacobus de Cessolis; de titel hiervan (met vele varianten in de verschillende handschriften) luidt: „De Moribus Hominum et Officiis Nobilium”⁷. De Cessolis, een dominicaner monnik, moet zeer bezeten geweest zijn en een verzameling aangelegd hebben van moraliserende geschiedenissen, die hij wilde betrekken op verschillende standen en beroepen in de maatschappij. Geheel naar de middeleeuwse opvatting van het leven waarin aan symboliek een grote plaats was ingeruimd, gaf

¹ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, III, I, 's-Gravenhage-Leiden 1902, kol. 1924-1925.

² Alwin Schultz, *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*, Leipzig² 1889, I, 174.

³ Alexis Paulin Paris, *Li Romans de Garin le Loherain*, Parijs 1833-1835, II, 103.

⁴ *Nouvelles françaises en Prose du 13e siècle*, publiées par Moland et d'Héricault, Parijs 1856, 26.

⁵ Konrad von Würzburg, *Der trojanische Krieg*, her-

ausgeg. von A. von Keller, Stuttgart 1858, 977.

⁶ Ph. Strauch, *Jansen Enikels Werke = Monumenta Germaniae Historica: Deutsche Chroniken*, Band 3, Hannover-Leipzig 1891-1900, 526.

⁷ De meest betrouwbare Latijnse tekst vindt men in: Kunrat von Ammenhausen, *Das Schachzabelbuch. Nebst den Schachbüchern des Jakob von Cessole und des Jakob Mennel*, Hrsg. von Ferdinand Vetter, Frankfurt 1892.

hij zijn litteraire materiaal een verband door van het algemeen bekende schaakspel uit te gaan en zijn beschouwingen te binden aan de verschillende schaakfiguren met hun plaats op het schaakbord; en daar hij stukken tekort kwam om alle standen en beroepen waarover hij wilde spreken te behandelen, verbond hij aan elk schaakstuk verschillende beroepen, die hij vrij willekeurig samenvoegde. Zo vertegenwoordigde bij hem de 8ste pion de deugnieten, namelijk de verkwisters, schelmen en dobbelaars en tenslotte ook nog de lopende boden. Men moet hieruit geen conclusies trekken, want oppervlakkige overeenkomsten waren voor deze samenvoeging al voldoende, bijvoorbeeld het feit, dat de reizende bode tevens als spion voor zijn heer fungeerde en ook wegens de vermaning: „Wer sich mit priefen macht auf ain strasz, der sol sich nichts aufhalten lasz”. De Cessolis verlevendigde zijn traktaat door elk hoofdstuk te beginnen met een mededeling hoe hij zich de te bespreken schaakfiguur voorstelde. De 8ste pion, zegt hij, heeft verwarde haren, in de rechterhand een beetje geld, in de linker drie dobbelstenen en aan een touw, dat hij in plaats van een lijfriem draagt, een bus vol brieven. Met dit laatste voorwerp, zegt hij, wordt de lopende bode en briefdrager weergegeven. Hier hebben wij dus een bewijs, dat voor 1300 een auteur een bus vol brieven die aan de gordel hangt, typerend acht voor het uiterlijk van een lopende bode.

Nu moet men zich niet voorstellen, dat ooit schaakstukken zijn gesneden volgens deze beschrijving, want nogmaals: het gaat hier om een moraliserend traktaat en niet om een handleiding voor schaakspelers. Wel is het zo, dat de verlichters van De Cessolis-handschriften in de vakken, die de afschrijvers aan het begin der hoofdstukken voor hen openlieten, figuren hebben getekend volgens de bewuste aanwijzingen. En hierin bezitten wij een voor ons doel heel bijzondere bron van inlichtingen.

Wenden wij ons nog een keer tot Schultz, want hij noemt nog één interessante bewijsplaats en wel bij de Nederlandse dichter Lodewijk van Velthem (\pm 1270 — na 1326). Ons is gebleken dat met dit citaat iets bijzonders aan de

hand is en dat het de moeite loont dit wat uit te breiden. In zijn grote compilatie: „Dboec van Lancelot” beschrijft de dichter hoe de koning een tegenstander in handen wil krijgen door een toernooi te houden:

„Doe sinde die coninc boden uut
dit te segene over luut
in allen landen, wide ende siden.

Die lipen al die lande dure
so lange dat een quam ter ure
daer die riddere begeben was.
Hi sach die zegelbusse na das
ende kinde dat teken harde wale:
Hi ginc hem aen met soeter tale
ende vrachde hem dare om niemare.
Die bode seide doe oppenbare
dat een tornoy beropen es”⁸.

De bodebus blijkt dus een veel voornamere functie te hebben dan die van gewoon gebruiksvoorwerp. Het is een „zegelbus”, gedragen als teken waardoor de autoriteit in wiens dienst de bode reist, volkomen kenbaar is al brengt de laatste zijn bericht mondeling over en toont hij geen gezegeld document.

De schier magische betekenis van de bodebus, die inhoud en drager onaantastbaar maakte, komt tot uiting in het verhaal van een poging tot schending ervan. De kroniekschrijver, die zegt de feiten uit de mond van een der hoofdpersonen te hebben opgetekend, verhaalt dat Eduard I tijdens het beleg van Edinburgh Castle in 1296 zijn snelste en getrouwste bode naar Londen zond. Doch deze verbraste terstond zijn reispenningen en klom de andere ochtend naar de poort van het kasteel, waar hij tot de belegerden riep dat zij hem een touw moesten toewerpen en dat hij de geheimen van hun vijanden zou openbaren als hij binnen was. Voor de slotvoogd gebracht nodigde hij deze uit kennis te nemen van de koninklijke brieven in de bodebus, die hij in zijn uitgestrekte hand hield. De slotvoogd echter wilde niets van doen hebben met zulk een trouweloosheid en zond de verrader met de ongeschonden bodebus weer langs het touw naar beneden waarop hij zijn gerechte straf ontving. De belegerden, van wie de koning vroeger gezegd had dat zij hen allen zou doden, werd vergund

⁸ *Roman van Lancelot*, naar het handschrift der Koninklijke Bibliotheek, uitg. door W. J. A. Jonckbloet, Den Haag 1846-'49, I, 16388.

⁹ *Chronicon de Lanercost*, aangehaald in: Mary C. Hill, *The King's Messengers 1199-1377*, London 1961, 119.

¹⁰ Victor Gay, *Glossaire archéologique du Moyenâge*

et de la Renaissance, Parijs 1877-1928, I, 170. Eugène Vaillé, *Histoire générale des postes françaises*, Parijs 1947-1955, I, 155, n. 4.

¹¹ Mary C. Hill, *o.c.*, 41.

¹² Mary C. Hill, *o.c.*, 41, 42, 106.

¹³ Zij zijn voor het overgrote deel verwerkt door Otto Laufer, „Der laufende Bote im Nachrichtenwesen

Afb. 1. Brievenboden met bodebus omstreeks 1195. Fol. 106 van het hs. van Petrus de Ebulo in de Burger-Bibliothek te Bern, codex 120.

Afb. 2. Brievenboden met bodebus, staf en veldfles omstreeks 1195. Fol. 101 van het hs. van Petrus de Ebulo in de Burger-Bibliothek te Bern.

Afb. 3. Brievenbode met afgeplat-civormige bodebus en spies, uit het hs. van Matthew Paris: Vitae duorum Offarum, te Londen, British Museum, Cotton Nero D 1, fol. 13, omstreeks 1250.

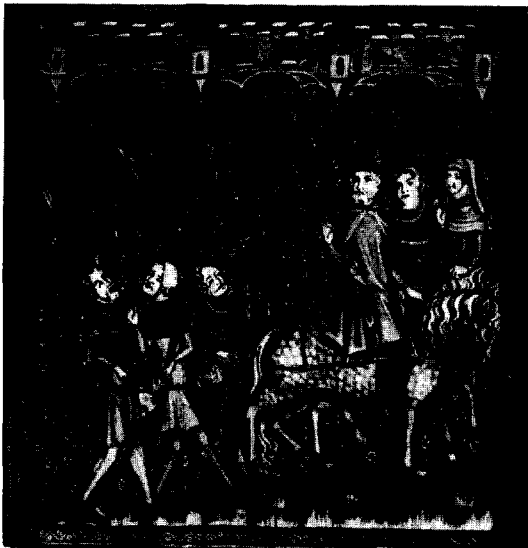
Afb. 4. Twee brievenboden met schildvormige bodebussen op de heup, uit een Bible Moralisée te Londen, British Museum, Harley 1527, fol. 108 v°, eind 13de eeuw.

Afb. 5. Rijdende bode met schildvormige en lopende bode met ronde bodebus, 1360; tekening op binnenomslag van een register met bodekosten; Londen, Public Record Office, E 101 309/11.

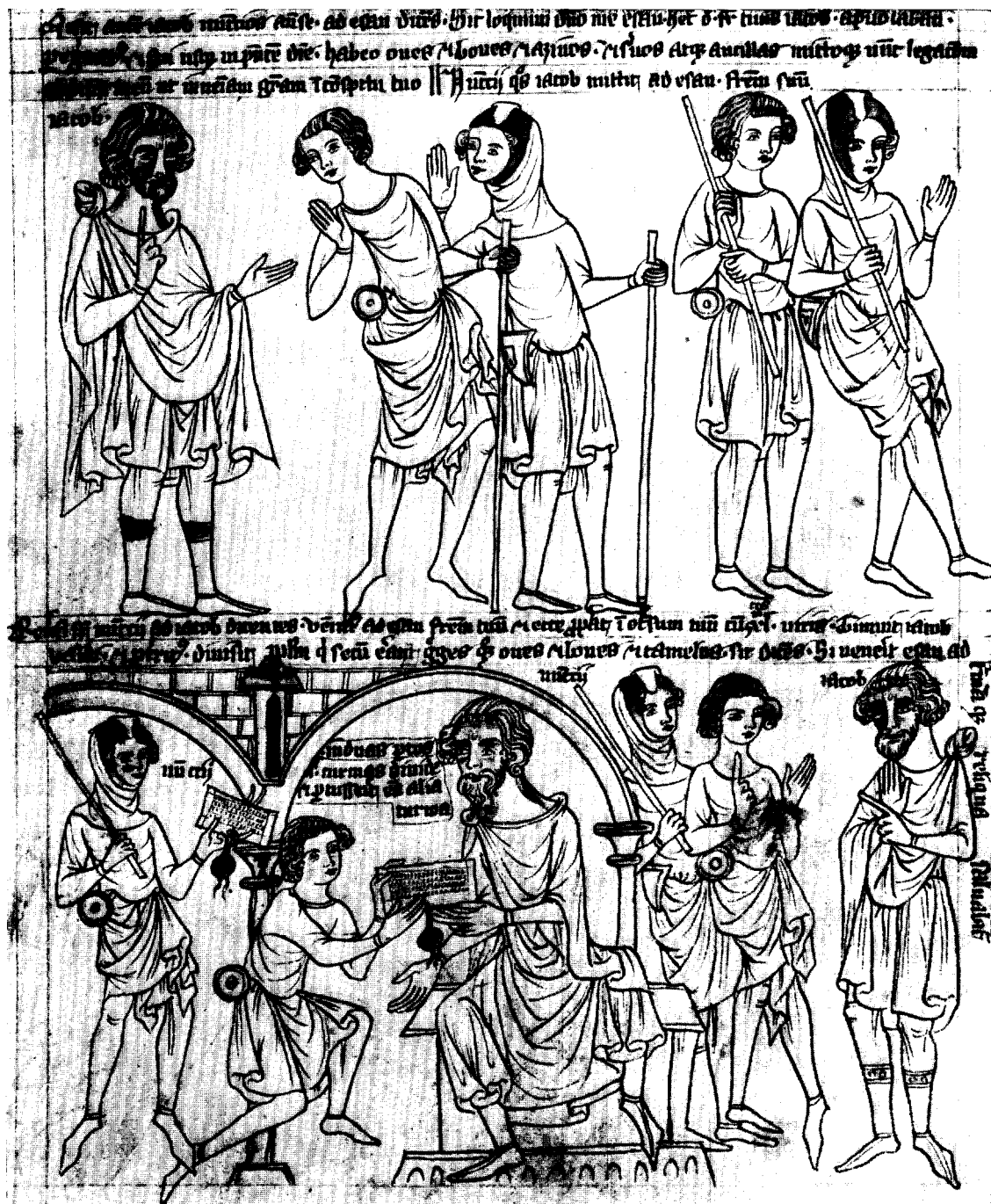
Afb. 6. Brievenbode met vaatje aan de gordel, begin 14de eeuw. Fol. 27a van het Grosse Heidelberger of Manessische Liederhandschrift.

Afb. 7. Drie brievenboden met ronde bodebus en spies, uit het hs. „The Romance of Alexander” te Oxford, Bodl. Libr. 264, fol. 83 v°.

Afb. 8. Oudste voorbeeld van een als distinctief op de borst gedragen bodebus. Fol. 174 v° van het hs. „Der Renner” van Hugo von Trimberg, geschr. te Augsburg 1401/1402. Leiden, Univ. Bibl., Ms. Vossius Germ. Fol. 4.

Afb. 9. Brievenboden met staf en bodebus in twee verschillende uitvoeringen omstreeks 1340. Fol. 33b van het handschrift: De prentbijbel van Velislav, in de Universiteitsbibliotheek te Praag, codex xxiii C. 24, Lob. 412.

Afb. 10. Vier brievenboden met bodebus en tas, uit het handschrift „The Romance of Alexander” te Oxford, Bodleian Library 264, fol. 196 v°.

Afb. 11. Allegorische figuren, uitgerust als brievenboden met ronde bodebussen, uit het handschrift van Guillaume de Digulleville: Pèlerinage de Vie humaine, te Parijs, Bibl. Nat. Fonds Français 823, fol. 91; jaar 1393.

vrijelijk de legerplaats te passeren waarheen zij wilden ⁹.

Hoe voornaam, ook naar het uiterlijk, de bodebus wel kon zijn, leert ons een citaat uit het jaar 1352 uit de koninklijke Franse rekeningen: „Pour faire et forgier la garnison d'argent pour une ceinture et *une boiste à porter lettres* laquelle ceinture et boiste mon dit seigneur le Dauphin commanda faire audit Jehan le Brailleur, orfèvre, pour Raoulet le Singeter, son messenger, et y entra surtout VI marc, IV once VII esterlin ob d'argent et X esterlin d'or fin à dorer, laquelle garnison de ladite ceinture fut faite de clos d'argent moitié rons moitié quarrés et dedans yceux avoit esmaux des armes de Monseigneur et pesait III marc, II once, XV esterlin et lad. boiste estoit esmaillée ausdites armes, cest à savoir les II quartiers de Normandie à fleurs de liz enlevés et le champ d'esmail et la bordure levée du haut des fleurs de lys et es autres II quartiers avoit II dauphins esmaillés et enlevés et le champ dessoubz doré et diappré de feuillages enlevés. Pour façon LXXV livres XV sols” ¹⁰.

Een evenbeeld is vermeld in een register van Edward, Prins van Wales (the black Prince), die zijn meest gewaardeerde bode in 1355 begiftigde met een „silver-gilt box enameled with the Prince's arms, with a silver-gilt garnished girdle enameled with the ribbon” ¹¹.

Niet altijd waren de bodebussen zo fraai bewerkt, naar men mag concluderen uit de zeer uiteenlopende bedragen die genoemd worden. De beste gegevens in dit opzicht zijn te vinden in die archieven, waar een aangesloten reeks van rekeningen bewaard is gebleven. Mary C. Hill heeft haar studie over de koninklijke Engelse boden op dergelijke bronnen gebaseerd en ook zij constateert dat er veel eenvoudiger bodebussen gedragen werden. Bovendien, zegt zij, had de bode die in 1307 van het Engelse hof vertrok, gemiddeld een zak vol correspondentie bij zich. Behalve de bodebus, moet hij dus nog een of andere tas bij zich gehad hebben, hetgeen ook blijkt uit een post waarin William Alkham, die in 1297 bode des konings werd, kort daarna 12 d ontving om een korf (*hanaper*) te kopen teneinde daarin 's konings brieven, gezegeld

met het grootzegel, te bergen, bestemd voor de graaf van Holland en andere mannen van aanzien in Zeeland en Holland ¹².

Middeleeuwse steden en andere corporaties hadden eveneens hun boden en het aantal plaatsen, vooral in stadsrekeningen, waarin bodebussen met dit of een verwant woord vermeld worden, is vrij groot. Vooral Duitse onderzoekers hebben zich beijverd ze aan het licht te brengen ¹³ en ook daarbij blijkt dat aan het uiterlijk van de bodebus opmerkelijk veel zorg werd besteed; over de vorm en het gebruik maken de citaten ons echter niet veel wijzer.

De rekeningen van de stad Gent vermelden in 1338/39 „Item ghaven sij Everarde van Sloete, van ere busse ende enen rieme van selvere ghemaect van der stede wapine 42 lb. 10 s., die men sende Pieteren, der stede messenger, doe hi huwede” ¹⁴.

De rekeningen van de stad Doornik vermelden in 1397 „A Ghiselin carpentier orfèvre, pour le salaire de sa paine et le travail d'avoir refait, recloué, rebruné et réparé les boites des messagers de la ville et y avoir mis à plusieurs fois demy onche d'argent ou environ, tant en claux comme à refaire les castelles et autrement depuis le terme de VIII ans passés et mesmement d'avoir refait la tourielle de la boite de Sandront le Cuvelier, l'un des dis messagiers qui était rompue . . . XXX sols” ¹⁵.

Het bodestation van de Duitse orde te Thorn verstrekt in 1400 acht „sylbertaeschén”; in de dienst van de Stadtpfeifer van Aken wordt het kenteken dat hij bij zijn inschakeling voor bodediensten zal dragen, beschreven als „silvere brodsche ind waepen” ¹⁶. Het formulier voor de bodeneed van de stad Amberg uit 1499 tenslotte spreekt van „schildbux” ¹⁷, daarbij het voorwerp in kwestie aanduidende met twee tegenstrijdige benamingen.

Afbeeldingen van bus of draagteken aan de gordel

De twaalfde eeuw

Wanneer wij thans vragen hoe die bussen er uit gezien kunnen hebben, dan vinden wij een aanwijzing in de oudste afbeeldingen van mid-

der früheren Jahrhunderte”, *Beiträge zur deutschen Volks- und Altertumskunde*, 1 (1954), 19-60.

¹⁴ N. de Pauw en J. Vuylsteke, *De rekeningen der stad Gent*, Gent 1874, I, 273.

¹⁵ J. van Horenbeeck, „La Poste à Tournai”, *Revue des Postes Belges*, 15 (1956), 62.

¹⁶ Alfred Karll, „Aachener Verkehrswesen bis zum

Ende des 14. Jahrhunderts”, *Aus Aachens Vorzeit*, 18 (1905), 80, 88.

¹⁷ A. Korzendorfer, „Regensburger Handels- und Nachrichtenverkehr im Ausgang des Mittelalters”, *Archiv für Post und Telegraphie*, 51 (1924), 479.

Fig. 1. Brievenbode met knoestige staf, tevens spies, 1481. Illustratie van een te Lyon gedrukt boek „Proces de Belial”.

deleeuwse lopende boden die tot nu toe bekend geworden zijn. Zij komen voor in het handschrift van Petrus de Ebulo uit \pm 1195, dat in de Burgerbibliothek te Bern wordt bewaard¹⁸. Koninklijke, keizerlijke en pauselijke boden worden hierin weergegeven; één bijschrift luidt: „cursores alamannie”. Sommige lopers ziet men in de eerbiedig geheven handen een brief ontvangen of aanbieden. Anderen zijn onderweg: zij dragen de wandelstaf die vanouds bij de reiziger hoort en waaraan men ook de ambtelijke bode herkent. Dat zij een lange reis maken wordt ook verteld: één van hen heeft zijn staf tegen een boom geplaatst en neemt een teug uit zijn veldfles, vermoedelijk een kalebas. Allen dragen zij op de rug een aan de buikriem bevestigd rond voorwerp. De voorstellingen op blad 106 onderscheiden zich van de andere: hier lijken de voorwerpen een deksel te hebben (afb. 1). Elders, bijvoorbeeld op blad 101, zijn zij niet altijd cilindrisch; bovendien zijn zij

voorzien van een soort kruisband, die of het gehele voorwerp, of alleen het middengedeelte omvat (afb. 2). In sommige gevallen krijgt de bode een opgerold perkament te vervoeren doch elders weer een rechthoekige brief, zodat een verklaring voor de cilindrische vorm niet te geven is.

De dertiende eeuw

Reeds in de 13de eeuw duikt een ander type van bodebus op, namelijk een eveneens op de heup aan de gordel gedragen schildvormige of ook wel afgeplat eivormige bus, zoals duidelijk wordt getoond in de als contourentekeningen met veel expressie uitgevoerde miniaturen van de Engelse kunstenaar Matthew Paris in zijn „Vitae duorum Offarum” (afb. 3)¹⁹.

Deze reeks miniaturen is voor ons doel in verschillende opzichten van belang. Er komen zowel ronde als schildvormige of afgeplat eivormige bodebussen op voor. De laatste twee modellen

¹⁸ A. Korzendorfer, „Die ältesten Bilder deutscher Boten”, *Archiv für Postgeschichte in Bayern*, 8 (1932), 98.

¹⁹ British Museum Cotton Nero D 1 fol. 7v°, 13, 15, 17. Vgl. Richard Vaughan, *Matthew Paris*, Cambridge 1958, 78.

²⁰ Karl von Amira, „Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik”, *Abhandl. der kön. Bayer. Akademie der Wissenschaften*, 25 (1909), Abh. I, 25, 26.

²¹ Zie de miniaturen door Berthold Furthmeyer von Regensburg, 1468-1472, in de „G. Rorersche Bibel”, collectie Fürst zu Oettingen-Wallerstein, voorn. klooster Maihingen, Beieren, afgebeeld in: *Archiv für Postgeschichte in Bayern*, 1 (1925), 19-21. Zie ook de prentbijbel van Velislav omstr. 1340 (afb. 9).

²² British Museum Harley 1527 fol. 108 v°. 1526 fol. 15. Oxford, Bodleian Library 270 B fol. 185 v°. Vgl. A. De Laborde, *La Bible moralisée conservée à*

Afb. 12. Twee boden met, van deksel voorziene bodebussen. Fol. 77 van een handschrift van de Weltchronik van Rudolf von Ems in de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart, nr. bibl. Fol. 5.

Afb. 13. Brievenbode met bodebus en spies omstreeks 1340. De horizontale strepen op zijn kleding geven wapenkleuren aan (Reprod. v. Tafel Ib in: G. Irmer, *Die Romfabrt Kaiser Heinrichs VII im Bildercyclus des Codex Balduini Trevirensis*, Berlijn 1881).

DE BODEBUS ALS ONDERSCHIEDINGSTEKEN VAN DE LOPENDE BODE

Afb. 14. Brievensbode met bodebus, spies en fles, begin 15de eeuw. Fol. 70b van het hs.: Les diz [= dits] Moraux des Philosophes; Kon. Bibl. Brussel, codex 11109.

Afb. 15. Figuur met ronde bodebus uit De Cessolis; It. hs. Florence, Bibl. Riccard., Cod. 2513- C 103; uit 1390.

Afb. 16. Brievensbode met bodebus en aan de gordel een tas; speelkaart uit de 2de helft 15de eeuw; Kunsthistorisch Museum, Wenen.

Afb. 17. Afgeplat-civormige zilveren bodebus met sporen van verguldsel; van de stad Frankfurt a.M., 1602; Hist. Museum, Frankfurt.

DE BODEBUS ALS ONDERSCHIEDINGSTEKEN VAN DE LOPENDE BODE

Afb. 18. Figuur van De Cessolis met schildvormige bodebus volgens een hs. te München, Bayer. Staatsbibl., Cod. Germ. 243, 15de eeuw.

Afb. 19. Figuur van De Cessolis met foedraal volgens een Nederlands hs. te Londen, British Museum, Add. 10290, 15de eeuw.

Afb. 20. Figuur van De Cessolis met draagteken volgens een handschrift te München, Bayer. Staatsbibl., Codex Germ. 49, jaar 1407.

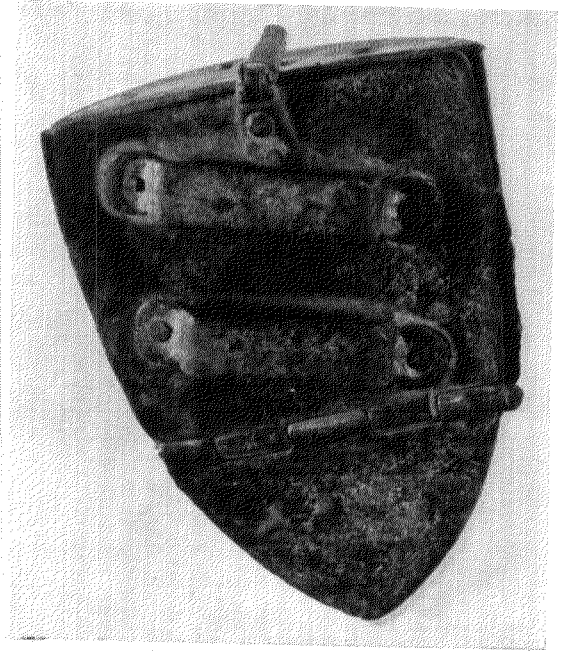

Afb. 21. Figuur van De Cessolis met ronde bodebus, volgens een Duits hs. te Cambridge (Mass), Harv. Univ., Houghton Libr. MS Typ 45, omstreeks 1400.

DE BODEBUS ALS ONDERSCHIEDINGSTEKEN VAN DE LOPENDE BODE

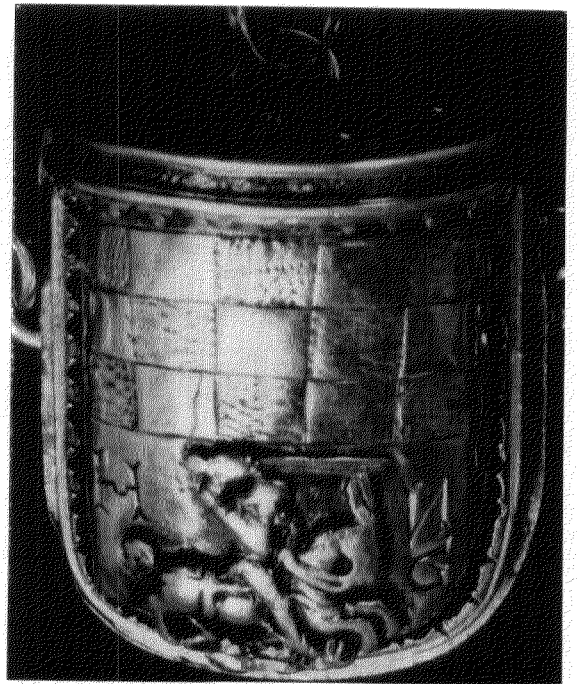
Afb. 22. Verguld koperen geëmailleerde, schildvormige bodebus in het Musée Cluny te Parijs, eind 14de eeuw.

Afb. 23. Achterzijde van de hiernaast afgebeelde bodebus in het Musée Cluny te Parijs.

Afb. 24. Verguld koperen geëmailleerde, afgeplat eivormige bodebus; Musées Municipaux, Clermond-Ferrant; eerste helft 14de eeuw.

Afb. 25. Zilveren bodebus in het Heimatmuseum te Hattingen aan de Ruhr; eind 15de eeuw.

worden door de boden niet in verticale stand aan de gordel gevoerd (dus niet met de punt omlaag zoals men dit van een schildvormig voorwerp verwacht) maar horizontaal (dus met de punt opzij). Deze boden dragen geen bode-staf zoals het handschrift van Ebulo ze ons tekent, maar sommigen voeren een spies en deze zullen wij voortaan met slechts af en toe een uitzondering steeds bij brievenboden aantreffen.

De verandering is opmerkelijk. De bode-staf, die volgens oeroude traditie een geschilderde, knoestige stok moest zijn en allerlei vormen kon aannemen, van stevig gebruiksvoorwerp tot sierlijk symbool, is bij de reizende bode voortaan in het bijzonder een wapen en tevens polsstok²⁰. Enkele malen wordt de bode toch nog met een stok afgebeeld²¹ en er bestaat zelfs een prent, waarin de spies tevens knoestige staf is (fig. 1).

Iets later, doch eveneens 13de-eeuws, zijn de voorstellingen van boden met aan de gordel gedragen schildvormige bodebussen, voorzien van een heraldisch teken, in de Bible Moralisée, waarvan de vier delen verspreid zijn over Oxford, Parijs en Londen. De stijl van deze in een rond gevatte voorstellingen is die van gebrandschilderd glas met scherpe contouren, duidelijk van voordracht (afb. 4)²². Een andere Franse miniatuur, die een bewijs uit de 13de eeuw levert, is te vinden in: „Li Livres Aristole, q'est intitulé secré des secrez, del governails des princes ou del gouvernement des seigneurs”. Fol. 124 in dit handschrift toont een geknielde bode met goudkleurige schildvormige bodebus met zwarte heraldische figuren erin, het geheel op de heup gedragen met naar achteren wijzende punt²³.

Ook de Nederlandse kunst levert nog voor 1300 een getuige op van het bestaan van schildvormige bodebussen. Het is een miniatuur in het Brusselse handschrift „La Vraie Ystoire dou bon Roi Alexandre”, waarop twee levendig weergegeven boden voorkomen, in matte kleuren afstekend tegen een gouden fond. Hun aan de gordel gedragen bodebussen, in wit uitgespaard, tonen helderrode heraldische tekens²⁴.

Oxford, Paris et Londres, Reproduction intégrale du Manuscrit du 13e Siècle accompagnée d'une Notice, Parijs 1911-14.

²³ Bibl. Nat. Fonds Français 571 fol. 124. Vgl. Camille Enlart, *Manuel d'Archéologie française*, III, *Le Costume*, Parijs 1916, fig. 383, die in tegenstelling tot de gedrukte catalogus der Franse handschriften van de Bibl. Nat. het bewuste handschrift 14de-eeuws noemt.

De veertiende eeuw

De in tijdsorde hieropvolgende voorstelling waarover wij op het ogenblik beschikken, is te vinden in het grosse Heidelberger of Manessische Liederhandschrift, waarin de adellijke minnedichters op 137 kleurige miniaturen, die telkens een gehele bladzijde beslaan, zijn afgebeeld. De verzameling moet in hoofdzaak omstreeks 1300 te Zürich zijn ontstaan en bevat voorstellingen die in het algemeen typerend zijn voor de levenskring van de dichters, die grotendeels tot de ridderstand behoorden. Dat zij volgens de stijlcritici door de makers niet geheel zelf zijn gevonden, maar grotendeels op oudere voorbeelden moeten teruggaan, doet het tijdsverschil van ruim honderd jaar met onze vroegste afbeeldingen van boden minder belangrijk schijnen. Tot de verschillende malen terugkerende motieven van uitbeelding behoren het dicteren en schrijven en ook het overbrengen van het minnedicht. Daarbij treffen wij een bode aan, kleiner voorgesteld dan de edelman, eerbiedig het zeer groot afgebeelde perkament aanvallend met op de heup een aan zijn gordel bevestigd vaatje (afb. 6). Het voorwerp is dit keer onmiskenbaar: het is compleet met duigen en hoepels! Dit vaatje uit het tijdperk der minnedichters doet ons sterk aan het reeds geciteerde woord „briefvaz” denken, doch wij zijn er tot nu toe geen andere afbeelding van tegengekomen.

De andere vormen van op de heup gedragen bodebussen — de ronde, de schildvormige en de afgeplat eivormige — komen in de gehele 14de eeuw voor, soms alle in één handschrift, soms gezamenlijk op eenzelfde miniatuur!

Een interessant voorbeeld van dit laatste geval komen wij tegen in het beroemde handschrift van Velislav, een „groots torso van een prentbijbel uit ongeveer 1340”, waarvan de illustraties gehele bladzijden beslaan, die — in twee velden verdeeld — telkens twee voorstellingen bevatten. Ze vormen een rijke bron voor de cultuurgeschiedenis²⁵. Schultz heeft er reeds op gewezen, dat ook lopende boden voorgesteld worden en er een afgebeeld, die inderdaad is

²⁴ Brussel, Kon. Bibl. MS 11040 fol. 77 v°. Vgl. A. Benoit, „Les Boîtes de Messagers, leurs transformations depuis le Moyen-âge: bougettes, valises, malles et sacs postaux”, *Bulletin Mensuel de la Société d'Etudes de la Province de Cambrai*, 35 (1935), nrs. 9-10, 202-210.

²⁵ Zorošlava Drobna, *Die gotische Zeichnung in Böhmen*, Praag 1956, 27.

uitgerust met een staf en met de bekende ronde schijf. De Universiteitsbibliotheek te Praag was zo vriendelijk alle bladzijden met bodevoorstellingen voor ons op te zoeken en te fotograferen en daardoor is nog iets geheel anders gebleken. Op eenzelfde bladzijde worden enkele malen telkens twee bodefiguren herhaald; een ervan draagt de schijf, doch de andere in dezelfde positie een gewelfd wapenschildje! Schildje en schijf gecombineerd bij eenzelfde bode komt niet voor, wel is één keer de schijf getekend waar men, de viervoudige herhaling van het duo in aanmerking genomen, een schildje zou verwachten (afb. 9). Dat het schildje uit de schijf zou zijn voortgekomen kan ons inziens verworpen worden; wel wordt ons een nadere uitspraak omtrent de schijf bijna opgedrongen. Het is in deze 14de-eeuwse voorstellingen een op de heup gedragen plat rond doosje, waarop de kunstenaar de sluiting van een deksel schijnt te hebben willen aangeven.

Merkwaardig is in ditzelfde verband de tekening op het binnenomslag van een Engels register met uitgaven voor koninklijke boden anno 1360, die een bereden bode toont met schildvormige, van een wapen voorziene, bodebus en een lopende bode met ronde, onversierde bus ²⁶. Waar de tekening ontstaan is in een omgeving, welke het beste op de hoogte was van de voor een bode geldende uitrusting, moet aan deze tekening in ons verband veel waarde gehecht worden (afb. 5).

Gevalen van het voorkomen van verschillende typen van bodebussen in één handschrift, zijn: „The Romance of Alexander” te Oxford, waarvan de illuminatie op 18 april 1344 voltooid werd door een Vlaming, Jehans de Grise ²⁷, en de „Gestes des Rois de France” te Londen, eveneens uit het midden der 14de eeuw ²⁸. Beide beroemde handschriften zijn verlucht in goud en prachtige kleuren, die in tegenstelling tot de ongekleurde reproducties geen twijfel aan het voorgestelde laten bestaan. De Oxfordse Romance of Alexander toont bovendien boden, die in sommige gevallen behalve een bodebus ook

nog een tas gecombineerd met een mes dragen, een duidelijk bewijs dat deze tas, die men bij personen van allerlei stand en beroep afgebeeld vindt, niet de functie van de bus kon vervullen (afb. 7 en 10).

Verspreid in het grote Europese bezit aan 14de-eeuwse verluchte handschriften, vindt men afzonderlijke interessante afbeeldingen van bodebussen.

Daar zijn in de eerste plaats de duidelijke voorbeelden van ronde bodebussen in een Frans dichtwerk, ontstaan tussen 1330 en 1331, vol allegorische figuren die uitvoerig met hun attributen beschreven worden. Het is de „Pèlerinage de Vie humaine” door Guillaume de Digulleville, waarin een allegorische verschijning voorkomt „Qui une boiste à messagier portoit”. In een fraai geillumineerd exemplaar van het handschrift uit 1393 wordt zij afgebeeld met een ronde platte doos op de heup, hangend aan een koord om de hals. Een weinig verder komen twee gestalten voor „et une boiste par derriere avoit aussi com messagiere; l'autre aussi messagiere estoit . . .” Deze zijn in het genoemde handschrift eveneens afgebeeld met ronde platte dozen waarop een heraldisch wapen staat, terwijl ze aan de gordel hangen (afb. 12) ²⁹.

Van belang voor onze kennis van de schildvormige bodebus is voorts een 14de-eeuwse getuige uit Trier. Aldaar zetelde van 1307 tot 1354 aartsbisschop en keurvorst Balduin, die op 37 bladen perkament, in 73 voorstellingen, een beeldverhaal liet samenstellen van zijn eigen verkiezing, die van zijn broeder Hendrik VII tot rooms-koning, alsmede van diens Italiëtocht en dood. De onderste helft van het eerste blad toont de pas gekozen aartsbisschop, omgeven door zijn gevolg op weg naar huis, op het ogenblik dat een bode van de aartsbisschop van Mainz hem bereikt met het belangrijke bericht van de dood van keizer Albrecht I. Een begeleider van de aartsbisschop neemt de rood gezegelde brief aan van de geknielde bode. Diens kleed is door de kunstenaar van dwarse strepen voorzien als aanduiding van wapenkleur. Be-

²⁶ Vgl. Mary C. Hill, *o.c.*, frontispice en blz. 45 alwaar wordt verondersteld dat de figuur te voet een dienaar voorstelt; koninklijke boden hadden namelijk vaak een knecht. Gezien de betekenis van de bodebus kan ik echter moeilijk aannemen dat deze aan anderen dan de officiële boden werd uitgereikt.

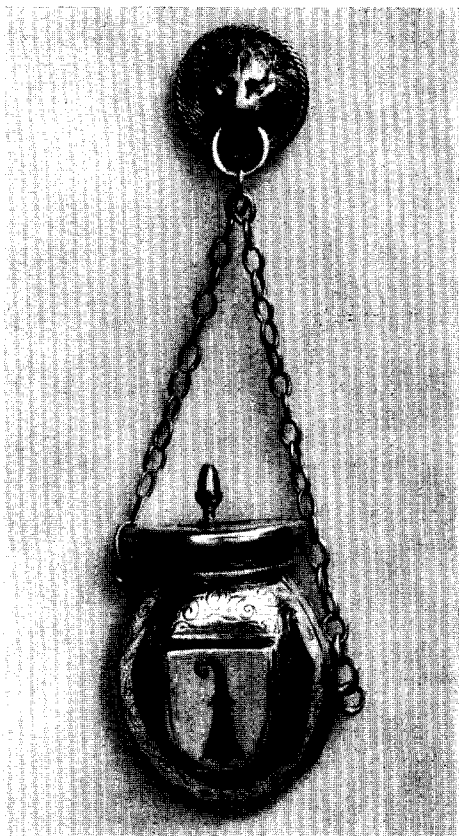
²⁷ Bodleian Library 264 fol. 82 v°, 83 v°, 85 v°, 98, 100, 123, 167, 167 v°, 196 v°, 197 v°, 198 v°. Vgl. *The Romance of Alexander. A collotype facsimile of*

M. S. Bodley 264 with an introduction by M. R. James, Oxford 1933.

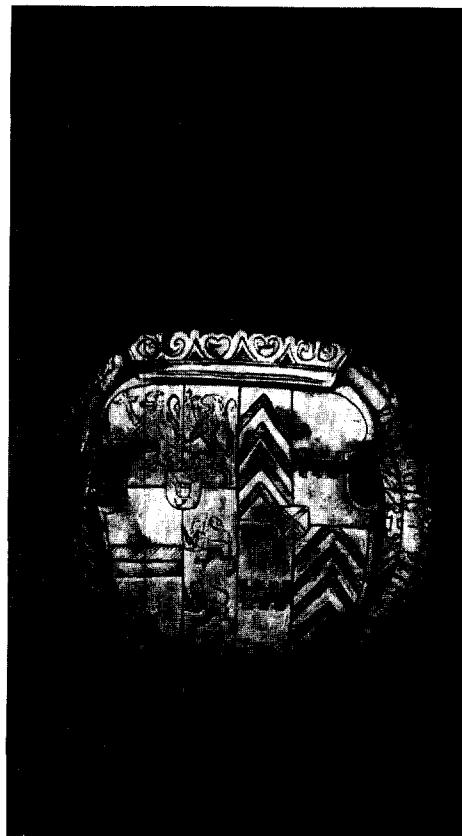
²⁸ British Museum Roy. 16 G VI fol. 17, 18, 27 v°, 31 v°, 201, 220, 227 v°, 253, 284, 338, 344 v°, 354, 407, 426 v°.

²⁹ Bibl. Nat. Fonds Français 823 fol. 88 v° en 91.

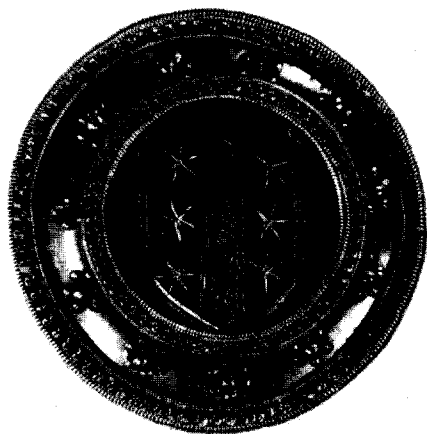
³⁰ A. Schultz heeft het eerst de aandacht op deze miniaturen gevestigd doch zijn lithografische reproducties tonen felgekleurde wapenschilden, terwijl de origi-

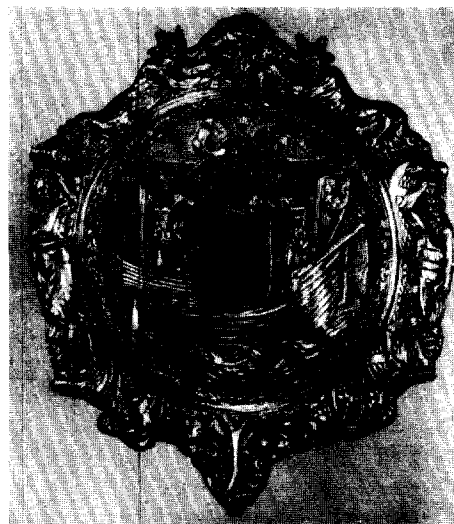
Afb. 26. Zilveren bodebus, 17de eeuw, in het Historische Museum te Basel.

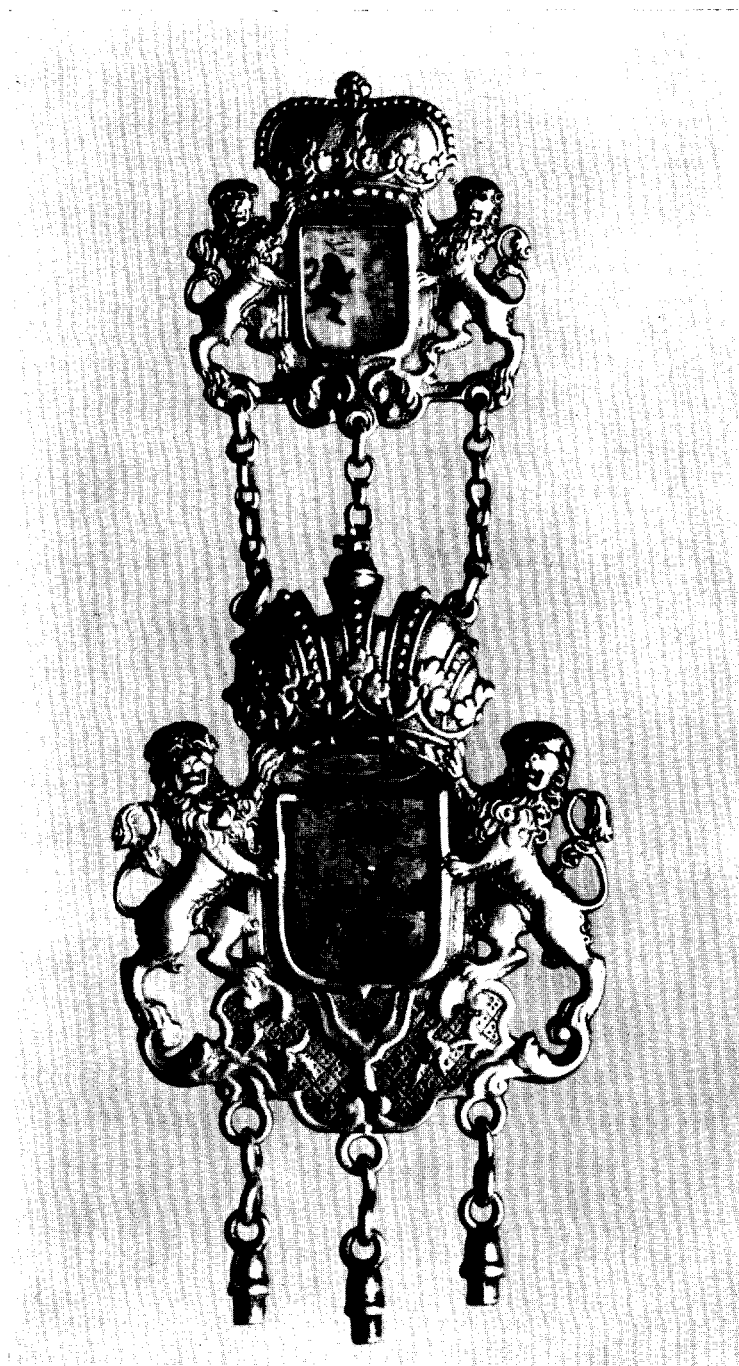
Afb. 27. Zilveren bodebus met randschrift PHS-GIL-PRIN-ORA.GHIE-COM.S-DE BUREN CNZ, in het Postmuseum (bruikleen van het Rijk).

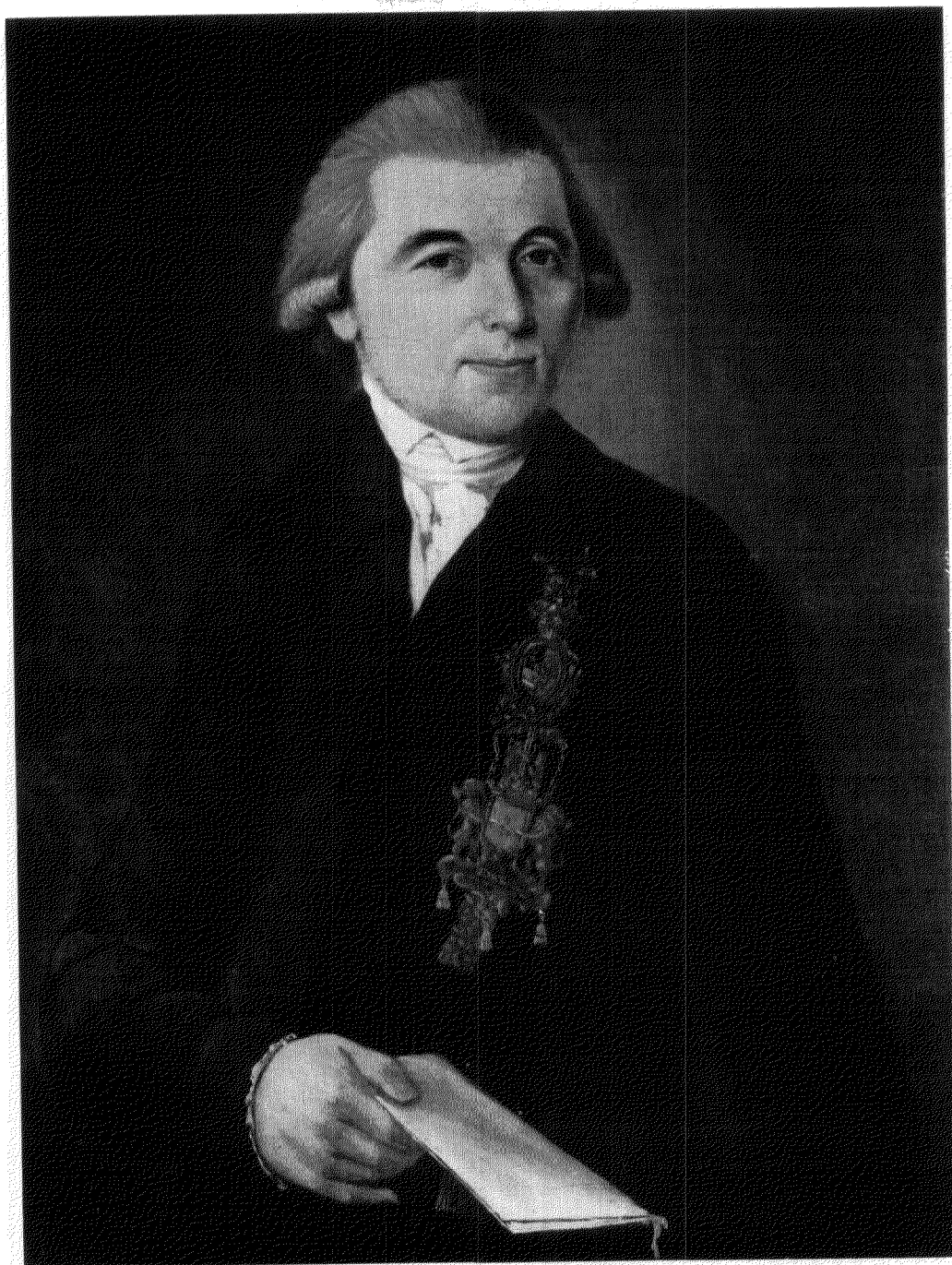
Afb. 28. Gedeeltelijk vergulde en geëmailleerde zilveren bodebus, eind 15de eeuw, in het Sted. Museum te Gouda (cat. nr. 30497).

Afb. 29. Gedeeltelijk vergulde en geëmailleerde zilveren bodebus, 1572, in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Afb. 30. Verguld zilveren bodebus met de wapens van Nijmegen en Gelre, eerste helft 18de eeuw. Postmuseum, Den Haag.

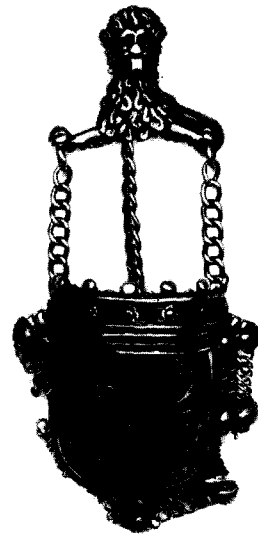

Afb. 31. Portret van Arend Looseman, Statenbode van Overijssel; zijn bodebus toont de wapens van Overijssel en van prins Willem V, laatste kwart 18de eeuw. Postmuseum, Den Haag.

DE BODEBUS ALS ONDERSCHIEDINGSTEKEN VAN DE LOPENDE BODE

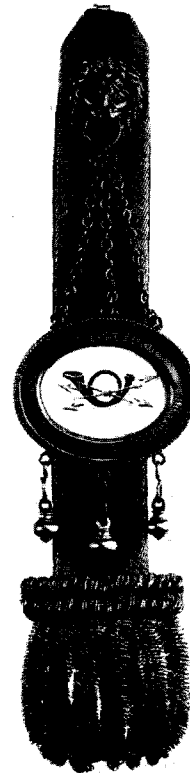
Afb. 32. Ged. verguld en geëmailleerd zilveren Weibelschild van het kanton Zürich, begin 16de eeuw; Schweiz. Landesmuseum, Zürich.

Afb. 33. Zilveren bodebus met wapen van graaf Michel von Greyerz (1543-'54); Hist. Museum, Bascl.

Afb. 34. Verguld zilveren bodebus; met het oude en het nieuwe wapen van Schiedam en (toegevoegd) wapen van Willem II, 1630; Sted. Museum, Schiedam.

Afb. 35. Geelkoperen bodebus van het hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie, gedragen tot ± 1924; Postmuseum, Den Haag.

langrijker is echter dat de tekening op uitvoerige wijze een schildvormige bodebus laat zien, die aan de gordel is bevestigd ter hoogte van de heup en wel in de reeds bekende horizontale stand met naar achteren wijzende punt. Het door een gesp gehaalde losse part van de riem is om de gordel geslagen vlak voor de bodebus, om het glijden hiervan te voorkomen; de bus zelf vertoont een heraldisch wapen (afb. 13).

In enkele andere, eveneens in de 14de eeuw ontstane, miniaturen, komt het busachtige karakter beter tot zijn recht. Zij komen voor in een der vele handschriften van de wereldkroniek van Rudolf von Ems, een middelhoogduits episch dichter, die tussen 1250 en 1254 gestorven is. Het bewuste handschrift van zijn kroniek berust thans in de Württembergische Landesbibliothek te Stuttgart. Twee miniaturen van dit exemplaar tonen boden met op de heup hangende bodebussen, voorzien van heraldisch wapen doch dit keer niet aan de gordel bevestigd maar aan een koord over de schouder. Deze bussen hangen dan ook zoals men dit verwacht: met de punt naar omlaag (afb. 12) 30.

De bus als draagteken op borst of mantel sedert de 15de eeuw

Van het begin der 15de eeuw af ontmoeten wij een bodetype dat op de heup geen bus meer draagt. Het voorwerp-in-kwestie heeft zijn utiliteitskarakter verloren, het onderscheidingssteken is overgebleven en wordt gedragen op de plaats waar wij het als zodanig verwachten: op de borst met band of ketting om de hals of rechtstreeks op de mantel bevestigd. De oudste twee door ons gevonden voorstellingen van deze aard beelden wij hierbij af (afb. 8 en 14).

Terwijl vroeger de bode meestal slechts met een brief in de hand afgebeeld werd als hij deze moest ontvangen of aanbieden, krijgt hij nu bijna altijd een brief in de hand, ook als hij onderweg is.

Aangezien de bode, naar wij hiervoor zagen, reeds tegen het einde van de 13de eeuw somtijds een extra tas of vat bij zich gehad moet hebben,

nelen juist zo belangrijk zijn wegens het uitgesproken busachtige karakter. Zie: *Deutsches Leben im 14. und 15. Jahrhundert* (Grosse Ausgabe), Wenen-Praag-Leipzig 1892, I, Tafel VII. Ten onrechte wordt aldaar verwezen naar het uit de Hofbibliothek afkomstige Hs. uit 1383. De miniaturen bevinden zich in een ander, moeilijker te dateren Hs.

³¹ A. van der Linde, *Geschichte und Litteratur des Schachspiels*, Berlijn 1874, I, Beilage II. — Gerard F.

groter dan de bodebus zelf, moet zulks sedert het einde van de 14de eeuw, toen de bus in het geheel geen gebruiksvoorwerp meer was, steeds het geval geweest zijn. De kunstenaars achtten de tas waar de brieven in gingen echter zo onbelangrijk voor de typering van de bodefiguur, dat zij er zelden een weergaven. Een voorbeeld waarop wel een tas te zien is, beelden wij hierbij af. Het is een bodefiguur, voorkomend op een zeldzaam 15de-eeuws kaartspel, afkomstig uit de vermaarde bonte keizerlijke collecties van Schloss Ambras. Het schildvormige onderscheidingssteken met keizerlijke adelaar is van een type, waarvan een uit de 17de eeuw daterend exemplaar bewaard gebleven is. De tas, gecombineerd met een mes, is van een algemeen type, dat reeds eeuwen in zwang was (afb. 16 en 17).

Het nieuwe bodetype, dat de spies als attribuut blijft voeren, wordt met de ontwikkeling van houtsnede en boekdrukkunst meer en meer afgebeeld; hierbij geven wij er één voorbeeld van weer (fig. 2).

De ontwikkeling van de bodebus, weerspiegeld in de handschriften van het traktaat van De Cessolis

De verhandeling van De Cessolis is een van de meest populaire geschriften der middeleeuwen geworden; na het ontstaan van de boekdrukkunst werd zij ook aanstonds in druk uitgegeven. Het loont dus de moeite na te gaan, hoe de miniaturisten voor en na de door De Cessolis bedachte figuren getekend hebben³¹. Daarbij wacht ons allereerst de teleurstelling, dat geen manuscripten uit de tijd van het ontstaan van de tekst bewaard gebleven zijn. Het oudste manuscript dateert eerst van 1390, doch het is gelukkig een geïllustreerd exemplaar³². Bij het beoordelen van de hierin voorkomende afbeeldingen in verband met de tijd van ontstaan, bedenke men, dat de miniaturisten van De Cessolis-handschriften veel sterker aan de tekst gebonden waren dan bij verluchters van teksten in de middeleeuwen gewoonlijk het geval was. De auteur had aangegeven wat hij uitgebeeld wenste

Schmidt, *Das Schachzabelbuch in mittelhochdeutscher Prosa-Übersetzung*, Berlijn 1961. — Adolph Goldschmidt, „Die Luzerner illustrierten Handschriften des Schachzabelbuches des Schweizer Dichters Konrad von Ammenhausen. Ein Beitrag zur Geschichte der Buchmalerei im 14. u. 15. Jahrhundert“, *Innerschweizerisches Jahrbuch für Heimatkunde*, 8-10 (1944-'46).

³² Italiaans handschrift, Florence, Biblioteca Riccardiana. Codex 2513 C 103.

Fig. 2. Brievenbode met bodebus op de borst en spies, 1499. Illustratie van het in dit jaar bij Bartholomäus Kistler te Straatsburg verschenen „Columna. Ein hübsche histori von der küniglichen stat troy wie sie zerstorett wart”.

te zien; bovendien zullen in zeer vele gevallen oudere handschriften, die door de afschrijvers gebruikt waren en ook reeds dergelijke figuren bevatten, invloed op latere miniaturisten gehad hebben. Was de kunstenaar in kleding en houding van de gestalte enigszins vrij, in de attributen was hij dit niet, maar was hij sterk aan tekst en bestaande traditie gebonden.

Wanneer wij met deze factoren in gedachten in het Italiaanse De Cessolis-handschrift van 1390 een ronde bodebus zien afgebeeld, dan mogen wij niet concluderen, dat dit toenmaals de gebruikelijke bodebus was, maar wel dat dergelijke voorwerpen in ieder geval in een daaraan voorafgegaan tijdperk brieven moeten hebben bevat (afb. 15).

Vele latere, 15de-eeuwse, Latijnse, Franse en Duitse De Cessolis-handschriften zetten deze traditie van de ronde bodebussen nog voort³³. Soms is de figuur overduidelijk en ziet men een ronde doos met scharnierend deksel in het plat³⁴. Er zijn enige 15de-eeuwse De Cessolis-handschriften, waarvan de verluchters geen raad hebben geweten met een bus vol brieven, aan

de gordel gedragen. Het moet voor hen een nooit waargenomen ding geweest zijn. Zij hebben een oplossing voor de hun vreemde situatie gevonden door de 8ste pion achter een tafel te plaatsen en op die tafel ligt dan de ronde platte doos, zoals bijvoorbeeld in een exemplaar van de door Jean Ferron gemaakte Franse vertaling in de Bibliothèque Nationale te Parijs. In dit handschrift wordt de ronde bus geopend weergegeven³⁵.

In een ander Frans handschrift, namelijk een exemplaar van de door Jean de Vignay gemaakte vertaling in de Bibliothèque de l’Arsenal te Parijs, toont de uitvoerige miniatuur de 8ste pion in knielende houding bij een tafel waarop een ronde mand of kom is geplaatst, waaruit enkele brieven steken³⁶.

Ook zijn er verluchters van De Cessolis-handschriften geweest, die met de oudste vorm van bodebus wisten te breken. Tot deze nieuwere traditie behoren o.m. de levendige figuur van de reizende man in het Duitse handschrift te München uit het jaar 1456, die duidelijk een schildvormige, van heraldisch wapen voorziene,

³³ Ronde bodebussen in De Cessolis-handschriften: Parijs, Bibl. Nat. Fonds Latin 6783, 15093. Fonds Français 2148, 2471, 580, 2000. Parijs, Bibl. de l’Arsenal nr. 3254. Londen, British Mus. Add. 15698, 21458. Cambridge (Mass. U.S.A.), Houghton Library, MS Typ 45. Dresden, Sächsische Landesbibliothek Hs. M. 69 b. Praag, Bibliothek des Nationalmuseums Ms X D 13. Wenen, Österreichische Staatsbibliothek Hs 2801.

Wolfenbüttel, Hs 25.4 Aug. Quarto.

³⁴ Bibl. Nat. Fonds Latin 15093, fol. 32 v°.

³⁵ Bibl. Nat. Fonds Français 2000, fol. 39.

³⁶ Bibl. de l’Arsenal 3254, fol. 98.

³⁷ München, Bayer. Staatsbibl. Cod. Germ. 243.

³⁸ Bibl. Nat. Fonds Français 1166, fol. 51. Andere afbeeldingen van schildvormige bodebussen in De Cessolis-handschriften: Bibl. de l’Arsenal nr. 5107. Hei-

bus met naar achteren wijzende punt aan de gordel draagt (afb. 18)³⁷ en de even duidelijke bodebus van gelijk model en stand in een 15de-eeuws exemplaar van de vertaling van Jean de Vignay in de Bibliothèque Nationale³⁸.

Andere 15de-eeuwse verluchters van handschriften en houtsnijders voor incunabelen hadden bij het weergeven van de bus van de 8ste pion kennelijk een lederen, met riempje aan de gordel bevestigd foedraal op het oog. Interessante voorbeelden zijn het Nederlandse handschrift, verlucht met tekeningen die volgens professor Goldschmidt tot de „school van Van Eyck” behoren (afb. 19)³⁹, en de Duitse incunabel uit Augsburg van 1477⁴⁰. Hierin zou dan een bewijs gezien kunnen worden voor de mededeling van Alfred Karll, dat de Hamburgse stadsrekeningen tussen 1367 en 1387 lederen bodebussen vermelden, hoewel o.i. de betrokken bewijsplaatsen daarvan niet duidelijk genoeg spreken⁴¹.

Tenslotte zijn er 15de-eeuwse De Cessolis-verluchters, voor wie een „bus vol brieven aan de gordel” een zo onbegrijpelijke zaak was, dat zij de tekst en eventuele oudere voorbeelden hebben gelaten voor wat zij waren en een bode hebben getekend zoals zij hem in het dagelijkse leven van hun eigen tijd tegenkwamen: met een wapenschildje — zonder meer — op de borst.

Het oudste bewijsstuk van dit breken met een traditie is een handschrift te München uit het jaar 1407, waarvan de verluchter modieuze figuren heeft getekend, wier kleding in verschillende gevallen gecompleteerd wordt door een grote tas⁴². Dit is ook het geval bij de 8ste pion, die bovendien de vereiste bodebus draagt, maar dan een zeer moderne als borstschildje uitgevoerde, waarin geen brieven kunnen worden geborgen (afb. 20). Hoe een bode er in 1476 uitzag, toont ons een houtsnede in de vermoedelijk te Brugge verschenen Engelse uitgave van De Cessolis, vertaald en gedrukt door de vermaarde Willam Caxton. Ook hier is in strijd met de tekst maar overeenkomstig de werkelijkheid de bodebus als borstschildje getekend.

Hiermede hebben wij in de stroom van De

Cessolis-handschriften eenzelfde evolutie van de bodebus geconstateerd als in de handschriften van uiteenlopende inhoud, die wij reeds behandeld hebben. Zelfs krijgen wij van het ietwat mysterieus gebleven ronde type een iets duidelijker begrip. Dit danken wij aan een omstreeks 1400 in Zuid-Duitsland of Oostenrijk ontstaan De Cessolis-handschrift, verlucht met modieuze figuren⁴³. De miniaturist heeft bij de 8ste pion meer moeite gedaan het elegante in de kleding van voorname lieden te typeren dan de zwervende deugniet; de door de auteur gewenste bodebus heeft hij op weinig functionele wijze aan de gordel gehangen, doch hij heeft het hem bekende voorwerp wel duidelijk getypeerd. Daarbij heeft hij de bus — en dit is heel zeldzaam — half van terzijde getekend, zodat men duidelijk een vrij hoge ronde doos waarneemt met een knop op het deksel (afb. 21). Dit laatste doet ons denken aan de oudste voorstellingen van een lopende bode, die van Petrus de Ebulo, bij welke men zich afvraagt of de ronde schijf met een cirkel erin soms een bus met een knopvormig deksel verbeeldt. Is dit zo, dan was er op dat type bus geen ruimte om een wapen aan te brengen. Wij denken in dit verband weer aan de term „zegelbus” van de dichter Lodewijk van Velthem en vragen ons af of de ronde bus misschien een ontwikkeling heeft doorgemaakt en eerst later een heraldisch wapen is gaan vertonen. Hoe dit ook zij, het tot nu toe gevonden materiaal laat niet toe hierin verder door te dringen.

Vormen van bewaard gebleven bodebussen

Aan de gordel gedragen bussen

De gegevens omtrent de oudste vormen worden zeer verduidelijkt door drie bewaard gebleven bussen, die werkelijk brieven kunnen hebben bevat.

De oudste bevindt zich te Clermont Ferrand⁴⁴ en is half eivormig van model met een platte achterzijde en een afgeplatte top. Zij is van koper en versierd met ingelegd email, dat een bisschopsfiguur voorstelt met aan weerszijden een wapenschildje; dit geheel is weer omgeven

delberg Cod. Pal. Germ. 463. British Museum Roy 19 C XI, Add. 11616 (= Kunrat von Ammenhausen. Das Schachzabelbuch, een bewerking van De Cessolis).

³⁹ British Museum Add. 10290, fol. 223 v°.

⁴⁰ Schachzabel. Augustae, Günther Zainer 1477.

⁴¹ Alfred Karll, „Aachener Verkehrswesen bis zum Ende des 14. Jahrhunderts”, *Aus Aachens Vorzeit*, 18 (1905), 94. Vgl. echter K. Koppmann, *Kämmereirech-*

nungen der Stadt Hamburg 1350-1562, Hamburg 1869-1894.

⁴² München, Bayer. Staatsbibl. Cod. Germ. 49.

⁴³ Cambridge (Mass. U.S.A.) Houghton Library MS Typ 45.

⁴⁴ Musées d'Art, d'Ethnographie et d'Histoire. Vgl. C. Enlart, *o.c.*, III, 416/18.

door lofwerk waarin schildjes met dezelfde wapens verwerkt zijn (afb. 24). De vlakke achterzijde is op ongeveer een derde van de hoogte voorzien van een horizontaal scharnier en wel op zulk een wijze, dat het bovenstuk uitgeklapt kan worden. Oorspronkelijk sloot dit beweegbare gedeelte met een overslag op het bovenvlak van de bus. De afmetingen zijn: hoog 14 cm, breed 9.7 cm. Het koper is 6 mm dik! De bus dateert uit de eerste helft van de 14de eeuw, hetgeen blijkt uit de wapens die behoren aan het bisdom van Le Puy en aan Bernard Brun, bisschop van Le Puy 1327-1342.

Een iets jongere bus van overeenkomstige constructie bevindt zich in het Musée de Cluny te Parijs⁴⁵. Deze geeft in tweeërlei opzicht een aanvulling op hetgeen het exemplaar te Clermont Ferrand ons leert. Zij is namelijk schildvormig, terwijl aan het beweegbare achtervlak twee metalen passanten schuin bevestigd zijn, zodat de punt van de bus bijna horizontaal naar achteren wees als deze links aan de gordel gestoken was (afb. 22 en 23).

De ons in het begin zo merkwaardig aandoende stand van de schildvormige bodebussen op vele miniaturen blijkt dus de werkelijkheid weer te geven! Ook deze tweede bus is van dik rood koper (gewicht 430 gram!) en versierd met een wapen in email. De afmetingen zijn: hoog 12.8 cm, breed 9 cm, dik 4 cm. Zij is door middel van het wapen te dateren in het laatst van de 14de eeuw.

Tenslotte is nog een soortgelijke, uit de 15de eeuw stammende bodebus aanwezig te Saint-Omer. De laatstgenoemde is van zilver, de beide eerstgenoemden waren oudtijds verguld, naar sporen verguldsel thans nog bewijzen.

Als wij deze zeldzame voorwerpen in de hand houden, die de uit manuscripten afkomstige gegevens zo treffend bevestigen, rijst iets meer voor ons op dan de uiterlijke vorm van een aantal oudheden. Het is het tafereel van de man uit een ver land, die, met een blinkende bodebus, versierd met het kleurige wapen van de heer

die hem zond, aan zijn gordel en de bodespies over de schouder, aan de poort wordt herkend als briefdrager onder hoge bescherming en als zodanig verwelkomd. Het is deze diepere betekenis van de bodebus in de cultuur van het middeleeuwse Europa, welke wij hopen te hebben belicht.

Bussen als onderscheidingstekens

Wellicht de oudste bewaard gebleven bodebus, die slechts de functie van onderscheidingsteken vervuld heeft, is door Robert Nissen, oud-museumdirecteur te Munster, in het Heimatmuseum te Hattingen aan de Ruhr herkend aan een schuttersketen, waaraan hij in latere tijd als een niet meer begrepen siervoorwerp gehangen moet zijn⁴⁶. Dit exemplaar, stylistisch als laatgotisch gedetermineerd, heeft de vorm van een aan de voorzijde gewelfd, aan de achterzijde afgeplat busje met een dekseltje dat echter niet open kan. Het geheel is overigens te klein (namelijk 6 x 5 cm) om er iets in te doen (afb. 25). Nissen kent nog een bodebus van soortgelijke vorm en wel te Soest in Westfalen, welke hij in de 15de tot 16de eeuw plaatst.

De busvorm blijkt nog vrij laat voor te komen, soms hoe langer hoe meer sprekend, namelijk met een scharnierend dekseltje met knopje erop, zoals de hier afgebeelde 17de-eeuwse bus uit Bazel (afb. 26). Anderzijds zijn reeds uit de tijd van de Hattinger bus exemplaren, zuiver in de vorm van draagteken, bekend. In het bijzonder in Nederland, waar tal van bodebussen bewaard gebleven zijn, is dit zelfs het enig bekende type⁴⁷. Te Gouda zijn de oudste voorbeelden aanwezig. Deze verguld zilveren medaillons tonen in een brede bewerkte lijst het wapen van Gouda: zilveren balk en zes vergulde sterren op rood fond van email waarschijnlijk op leer. Zij hebben een diameter van 8.8 cm (afb. 29).

Bijzonder prachtig zijn de uit 1572 daterende, gedeeltelijk vergulde, bodebussen die op een rijk versierd cartouchevormig schild een medaillon met het zegelteken der stad Amsterdam tonen,

⁴⁵ Behoort tot de inventaris van het Louvre. Dept. des Objets d'Art 6282. Vgl. J. J. Marquet de Vasselot, *Musée National du Louvre. Catalogue sommaire de l'Orfèvrerie etc.* Parijs (1914), nr. 54. — Verder V. Gay, *o.c.*, I, 170, en C. Enlart, *o.c.*, III, 417.

⁴⁶ Robert Nissen, „Silberne Boten- und Spielmanns-abzeichen und ihre Träger“, *Westfalen, Heft für Geschichte, Kunst und Volkskunde*, 36 (1958), 167.

⁴⁷ Zie voor in Nederland bewaard gebleven bodebussen D. van der Kellen, *Nederlands Oudheden*, Den

Haag 1856-1861. — *Historische Catalogus der Stad Utrecht, Centraal Museum*, Utrecht 1928. — J. W. Frederiks, *Dutch Silver*, Den Haag 1952-1961. — *Catalogus Goud- en Zilverwerken Rijksmuseum*, Amsterdam 1952. — *Catalogus Tentoonstelling Utrechts Zilver, Centraal Museum*, Utrecht 1952. — *Catalogus Tentoonstelling Gelders Zilver, Gemeentemuseum*, Arnhem 1955. — *Catalogus Tentoonstelling Middeleeuwse Kunst in de Noordelijke Nederlanden, Rijksmuseum*, Amsterdam 1958.

met de in natuurlijke kleuren geëmailleerde gekroonde wapens van Amsterdam, Maximiliaan I en het graafschap Holland. Deze bussen zijn van veel grotere afmetingen namelijk 18.4 x 15.5 cm (afb. 28).

Een contrast hiermee vormt de zeer eenvoudige bus van de bode van Philips Willem van Oranje, Graaf van Buren, 7 cm in middellijn (afb. 27). Hoe een dergelijke bus gedragen werd, ziet men op de curieuze door een groot toeval bewaard gebleven nieuwjaarsprent van de boden van Prins Willem van Oranje⁴⁸.

De bussen die aan kettingen hangen, worden vaak bevestigd door middel van een agraaf die versierd is met een leeuwepoot als afschrikwekkend en tevens beschermend symbool. Een interessant voorbeeld is in dit opzicht de bodebus van graaf Michel von Greyerz, ± 1550, die van het reeds besproken „Hattinger type” is (afb. 33). Het schelpmotief is, voor zover wij weten, uniek in dit verband.

De hoofdzaak van de bodebus, het heraldische wapen, moest natuurlijk beschermd worden, waartoe het vaak met glas bedekt werd. Een fraai en vroeg voorbeeld is het Weibelschild van het kanton Zürich uit het begin der 16de eeuw. Het geëmailleerde wapen van het kanton is bedekt met een dik bol geslepen glas en bevat in een brede zilveren rand waarboven een kroontje, dat in het midden het rijkswapen draagt. Als agraaf doet hier een vergulde dinarius van de Romeinse keizer Alexander Severus dienst (afb. 32).

De Nederlandse bodebussen hebben meest met glas bedekte wapenschildjes. Het toegevoegde wapenschildje van een hogere autoriteit is bij deze exemplaren in een zelfstandig medaillon

gevat terwijl het geheel op een lint is bevestigd. Op het portret van de statenbode van Overijssel, Arend Looseman, ziet men een dergelijk teken in gebruik (afb. 31). Een fraai specimen van deze vorm, echter losgeraakt van het lint, werd in 1962 door het Nederlandse Postmuseum verworven. Het bestaat uit de wapens van Nijmegen en Gelre achter glas, gehouden door schildhouders, gedekt met resp. de keizerlijke en hertogelijke kroon (afb. 30). De driehanger onderaan die men bij talrijke bodebussen opmerkt, is een motief, dat in de edelsmeedkunst zeer bekend is⁴⁹.

Een mooi exemplaar met het jaartal 1630 vonden wij te Schiedam (afb. 34).

En aldus, een of twee medaillons, al dan niet met agraaf, op een eenvoudig of versierd lint, wordt de bodebus tot op de huidige dag gedragen bij verschillende Nederlandse bestuurscolleges. Dat dit geschiedt door boden die met brievenvervoer niets van doen hebben, is geen verworping van de traditie. Aanwijsbaar is dat ook de middeleeuwse stedelijke boden die zulk een rol gespeeld hebben in de voorgeschiedenis der Posterijen, niet uitsluitend reizende diensten hadden, doch ook binnenskamers de burgemeesters dienden. Dat bij tal van colleges het reizen, met de ontwikkeling der Posterijen, vervallen moest en dat slechts de binnendiensten overbleven is duidelijk. Bekend is dat de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden hun boden nog slechts lieten reizen uit prestige-overwegingen⁵⁰.

Mogen de tegenwoordige functionarissen als binnenboden hun ambtstekens nog lang blijven dragen met de zelfbewustheid welke slechts de ware traditie vermag te schenken (afb. 35).

⁴⁸ Afgebeeld in: *Het PTT-Bedrijf, denkbeelden, methoden, onderzoekingen*, 12 (1963), 164, fig. 20.

⁴⁹ M. H. Gans, *Juwelen en Mensen*, Amsterdam

1961, 40.

⁵⁰ Th. van Riemsdijk, *De Griffie van Hare Hoogmogenden*, Den Haag 1885, 76.

SUMMARY

THE MESSENGER BOX AS A DISTINCTIVE OF THE FOOT MESSENGER

BY R. E. J. WEBER

Various museums in The Netherlands possess badges which are called messenger boxes although they are small escutcheons and not containers at all. These badges are traditionally worn, even at present, by certain functionaries of the Dutch Parliament and by the messengers of some town halls. Wherever they are used,

these badges are called messenger boxes. This usage led to the interesting question of whether the badges could have evolved from containers in which letters were conveyed and, if so, when they had lost their original form as boxes and become mere symbolic badges.

The resulting investigation has shown that

several medieval poets mentioned messengers equipped with messenger boxes containing letters. Further evidence is found in moralizing writers, who often refer to the messenger and his box full of letters allegorically. The ledgers of many medieval towns on the continent and royal households carry items noting the purchase or repair of messenger boxes, and it is striking that the references are often to silver or gilt boxes decorated with the heraldic arms of the authority for whom the messenger travelled. It is clear that the messenger boxes were not purely utilitarian objects, for the conveyance of letters, but primarily symbols of office which protected the messengers and the letters.

The oldest medieval representations of messengers with messenger boxes are to be found in a manuscript dating from \pm 1195, in which a certain Petrus de Ebulo describes the military campaigns of Emperor Henry VI against the Normans in Sicily, and show the boxes as round objects worn at the belt. Miniatures also show that as far back as the middle of the thirteenth

century two other types of messenger boxes were worn, i.e. a shield-shaped and an egg-shaped type. Fourteenth-century copies of these types are preserved in French museums. These gilt boxes with enamel heraldic arms are indeed very appealing to the eye.

They were actually used to hold a few letters; also worn at the belt, they had a flat back and a curved front. In the fourteenth century all these types of messenger box were in use. By the end of that century their size had decreased considerably, and they had become so small that they could no longer hold letters. In most cases, too, the lid could no longer be opened. The box had become a distinctive only, and was worn on the breast. However, it still played such an important role that an artist portraying a postal messenger also depicted the small coat of arms the messenger wore on his breast but omitted the letter bag. The kind of bag or pouch used by the messenger to carry his letters had become a matter of minor importance.

ENGELSE WASPORTRETJES IN LEIDS BEZIT

DOOR

M. F. VAN KERSEN-HALBERTSMA

In de zomer van het jaar 1759 zond een anonieme Engelsman aan de Bibliotheek van de Leidse Hogeschool een prachteditie van Miltons prozawerk ten geschenke. Professor Allamand, hoogleraar in de fysica te Leiden, aan wie het werd toegezonden met het verzoek het te bestemder plaatse te brengen, overhandigde de boeken op de Curatorenvergadering en langs officiële weg werd de onbekende schenker dank betuigd.

Blij verrast was men twee jaar later met wederom een schenking uit Engeland: ditmaal een zevental zilveren penningen en een doos met dertien medaillonportretjes, uit witte was vervaardigd en op een wijnrode achtergrond in ovale ebbenhouten lijsten geplakt. Bij beide geschenken was een brief ingesloten; die bij de doos luidde 1:

„An English Gentleman is desirous of having the honour to present thirteen effigies of eminent British writers, modelled in wax from the choicest originals now extant, to the University of Leyden, ancient and renowned. London, Oct. 1, 1761 (t.w.) 1. Wiclif, 2. Buchanan, 3. Raleigh, 4. Sir F. Bacon, 5. Selden, 6. Harrington, 7. Milton, 8. A. Sydney, 9. Ludlow, 10. Marvell, 11. Boyle, 12. Locke, 13. Newton” 2.

De bibliothecaris Gronovius, aan wiens zorgen de geschenken waren toevertrouwd, liet in de inventaris de naam van de schenker nog even open; later vulde hij — om overigens onbekende redenen — Richard Harris in. In 1921 echter schreef de gemeente-archivaris dr. Molhuizen aan de toenmalige bibliothecaris een briefje, dat hij de ware naam van de Engelsman had gevonden: Thomas Hollis.

¹ P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit* 7 dln, Den Haag 1913-1924, V, Bijl. 1113.

² Zie Bijlage blz. 15-16. Voor de daar verwerkte biografische gegevens ben ik veel dank verschuldigd aan prof. dr. T. Bachrach.

³ P. Cunningham, *The letters of Horace Walpole, 4th Earl of Oxford*, VII, Edinburgh 1906, 346.

⁴ [F. Blackburne], *Memoirs of Thomas Hollis Esq.* ..., 2 dln, Londen 1780, 68.

Thomas Hollis werd in 1720 geboren. Op zijn 15de jaar erfde hij een vermogen en ging hij studeren. Na vele reizen op het continent vestigde hij zich voorgoed te Londen en wijdde hij zijn leven aan zijn ideaal: „De Vrijheid”. Van jongsaf aan had hij zich fel verzet tegen de Tory-beginselen en hij weigerde lid van het parlement te worden als dit niet zonder omkoperij kon gelukken. Toen dit onmogelijk bleek, besloot hij zijn ideeën door middel van de schone kunsten te verbreiden en hij gaf nu jaarlijks grote sommen uit voor de aankoop en uitgave van boeken, penningen en prenten die in enig verband met de idee Vrijheid stonden. Door al deze uitgaven consequent te versieren met vrijheidssymbolen als Phrygische mutsen, dolken etc. verwierf hij zich de bijnaam „republican”; Walpole noemt hem „that singular being, a most excellent man, a most immaculate Whig but as simple a poor soul as ever existed” 3.

De door hem uitgegeven boeken en portretten stuurde Hollis rond aan vrienden en bekenden, „to all lovers and some enemies of freedom” 4. Zo vermelden zijn trouw bijgehouden — en enige jaren na zijn dood door zijn vriend de archidiacon Blackburne uitgegeven — memoires, behalve schenkingen aan de bibliotheken van Harvard, Zürich en Bern, aan de Leidse Bibliotheek als „Praesidium Libertatis” een zending van — zoals twee reizigers, Fell en Murhard, in 1800 het zagen 5 — „in ivoren medaillons gewerkte zeer gelijkende afbeeldingen van eenige Engelschen, die zich door hunne geestdrift voor Burgerlijke en Godsdienstige Vrijheid beroemd maakten, als bijvoorbeeld van eenen Wiclef, Harrington, Milton, Marvel, Ludlow etc.” 6. Naar men hen

⁵ F. Fell en K. Murhard, *Reize door Bataafse Republiek, in de jaren 1800 in brieven*, Haarlem 1806, 132.

⁶ Dat het onder een noemer brengen van deze beroemdheden voor een andere landgenoot van hen toch niet geheel vanzelfsprekend was, blijkt uit diens opmerking: „They have done us the honour to give place in their library to the Scavants Anglois in busts of ivory. I was a little surprised to see among my learned countrymen Marvel and Ludlow; none but Dutchmen could have introduced them into the company of Locke

op de bibliotheek vertelde, „was de maker derzelve een uitgeweken Engelschman, die de wreedheden van Jakobus II, na de ongelukkige veldtocht van de Hertog van Monmouth, in Holland zocht te ontvluchten, en tot zijn dood te Leyden bleef”. Deze laatste toeschrijving was echter niet juist, blijkens een voetnoot bij een brief van Allamand, opgenomen in de memoires, waar de uitgever bij de „deux présents” annoteert: „certain models in wax by GOSSET of eminent British writers . . .”⁷.

Voor het vervaardigen van deze „wax-models” had Hollis dus een in zijn tijd vermaard man aangezocht. Isaac Gosset (1713-1799), van origine een Hugenoot, was beroemd geworden door kunstige en goed gelijkende portretten van o.a. de Engelse koninklijke familie, van politieke en andere beroemdheden. (Walpole zei van hem: „His likenesses were as exact as possible, and too like to please them who sat to him”⁸). Zijn necrologie in *The Gentleman's Magazine* van 1799 vermeldt: „. . . in the line of his art he may be said to have been unique, as the inventor of the inimitable materials with which he worked”. Zijn uitvinding betrof een eigen samenstelling van de was, waardoor hij een prachtige patina-rijke tint verkreeg, aan oud ivoor gelijk en geheel verschillend van die waarin andere kunstenaars werkten.

Vele recepten waren namelijk mogelijk: bijenwas en spek vermengd met bloem of aardappelmeel, gewone witte was of zelfs stompjes van kaarsen werden aanbevolen (met dit laatste materiaal maakte Gainsborough, als hij niets anders bij de hand had, portretten van zijn vrienden). Het origineel werd gewoonlijk in harde was gesneden, waarvan dan in een kleimengsel of (later) in gips een mal werd gemaakt. Hierin legde de kunstenaar een dunne plak was, drukte stevig aan in de holten en vulde de mal met vloeibare was aan. Als het geheel koud geworden was, kon men het eruit halen en de naden bijwerken met enige ivoren werktuigen. Op deze manier waren vele afdrukken mogelijk van één origineel. Het stuk werd dan met een iets ver-

hitte rug aangebracht op de achtergrond (meestal geverfd glas of fluweel) en tegen invallend stof in de lijst afgedicht.

Hoewel van de Leidse medaillons in de mij bekende verzamelingen geen tweede exemplaar te vinden is⁹, waren zij toch geen unica. Hollis' memoires vermelden namelijk naast de bewuste schenking aan de Leidse Bibliotheek een geschenk aan Gerard Meerman uit Rotterdam van „certain effigies modelled in wax. They were . . . thirteen in number and were executed this year (1758) from the choisest originals then extant, by that most ingenious artist Mr. Isaac Gosset, for which Mr. Hollis paid him nineteen guineas and a half. They were the heads of Wiclif, Buchanan, Raleigh, Francis Bacon, Selden, Harrington, Sydney, Milton, Ludlow, Marvell, Boyle, Locke and Newton”¹⁰. Aangezien het onwaarschijnlijk is dat Gosset voor Hollis binnen drie jaar twee verschillende serie's wasportretten van dertien dezelfde personen maakte, mag worden aangenomen dat, ondanks de opmerking in de begeleidende brief aan Allamand „dont il n'existe pas aucun double”¹¹, de beide series geheel aan elkaar gelijk waren en beiden uit 1758 stamden.

Helaas wordt in geen van de papieren van Meerman of zijn nageslacht iets vermeld over wasportretten; wel ontving hij van Hollis Tolands *Life of Milton* en enige andere boeken.

De medaillons werden „formés et achevés sous les yeux et par la direction particulière”¹² van Hollis. Hij had zelfs zijn collectie prenten en penningen etc. (I. B. Cipriani bracht een groot deel hiervan in 1760 in prent; deze prenten werden later in de memoires opgenomen) aan Gosset ter beschikking gesteld om de verschillende portretten als voorbeeld te dienen.

LUDLOW bijvoorbeeld (afb. 7) werd geboetseerd naar het voorbeeld van een penning door Thomas Simon in het bezit van Hollis¹³. Waarschijnlijk is het portret van HARRINGTON, dat niet bewaard bleef, ook naar een dergelijk voorbeeld vervaardigd, aangezien de veilingcatalogus van Hollis' collectie¹⁴ een dergelijke penning

& Milton”. ([H. Peckham], *A tour through Holland, Dutch Brabant . . . by the late Harry Peckham, Esq.*, Londen 1793, 51).

⁷ *Memoirs o.c.*, II, 728.

⁸ Mary H. Gosset, „A family of Modellers in wax”, *Proceedings of the Huguenot Society of London*, 3 (1888-1891), 540.

⁹ Naast 2 x 12 Romeinse helden en een Hercules

Farnese zijn van Gossets hand slechts portretten van tijdgenoten bekend.

¹⁰ *Memoirs o.c.*, I, 490.

¹¹ *Bronnen o.c.*, V, Bijl. 1113, n. 1.

¹² *Bronnen o.c.*, V, Bijl. 1113, n. 1.

¹³ *Memoirs o.c.*, I, 67.

¹⁴ *Veiling catalogus Coll. Thomas Hollis Esq. and Thomas Brand Hollis Esq., coins and medals, Sotheby's Londen 14-5-1817.*

Afb. 1. Walter Raleigh (1552-1628). Een der dertien door Isaac Gosset, vermoedelijk in 1758 vervaardigde wasportretten, in 1761 door Thomas Hollis geschonken aan de Leidse Universiteit.

Afb. 2. John Wiclif (1324?-1384); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

Afb. 3. Francis Bacon (1561-1626); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

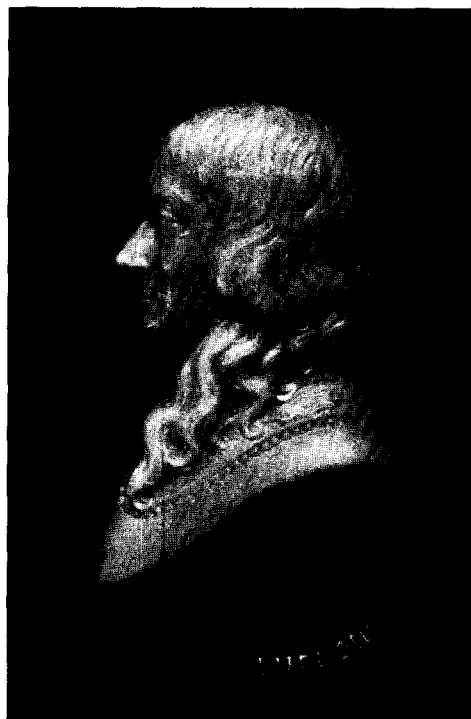
Afb. 4. John Milton (1608-1674); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

Afb. 5. John Selden (1584-1654); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

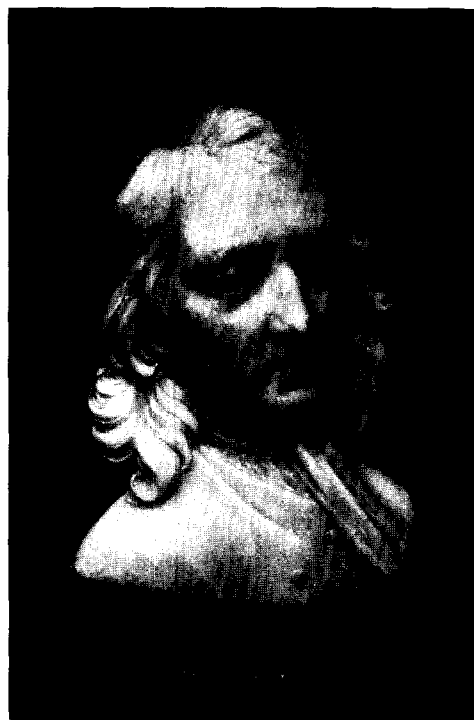
Afb. 6. Andreas Marvell (1621-178); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

Afb. 7. Edmund Ludlow (1617-1792); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

Afb. 8. John Locke (1632-1704); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

Afb. 9. Isaac Newton (1643-1725); wasportret door I. Gosset, 1758(?); in 1761 geschonken aan de Leidse Universiteit.

Abb. 10. Negen van de dertien, door Isaac Gosset, vermoedelijk in 1758 vervaardigde wasportretten, in 1761 door Thomas Hollis geschonken aan de Leidse Universiteit: Newton, Ludlow, Wiclif, Milton, Marvell, Selden, Raleigh, Locke en Bacon.

van Harrington vermeldt. Bij het — eveneens verloren — medaillon van ALGERNON SYDNEY werkte Gosset echter niet naar Simons penning van deze vrijheidsstrijder, die ook in de verzameling van Hollis voorhanden was. Blijkens een aantekening in de memoires had Hollis in 1754 van George Vertue een tekening gekocht, die door deze gemaakt was naar een oorspronkelijk olieverfschilderij in Penhurst Place, voorstellende A. Sydney, van de hand van Julius Vers ab Egmont¹⁵. Naar deze tekening boetseerde Gosset zijn portret.

Waarschijnlijk werd het medaillon van ISAAC NEWTON (afb. 9) gemaakt naar een schilderij, waarvan bekend is dat Hollis het in 1761 schonk aan Trinity College, Cambridge. Geheel gevolgd werd het niet; de sterk persoonlijke uitdrukking van dit medaillon doet vermoeden dat de kunstenaar misschien ook uit zijn herinnering putte. Het is namelijk niet onmogelijk dat hij de natuurkundige, die evenals Isaacs oom en leermeester Matthew Gosset lid was van de Spalding Society, persoonlijk gekend heeft.

Voor Hollis' favoriet MILTON (in 1761 koopt hij diens sterfbed op en zendt het aan zijn vriend dr. Akenside ten geschenke!)¹⁶ nam Gosset een pleisterbuste ten voorbeeld, een borstbeeld volgens Cipriani's prent¹⁷ „Modelled from life and now in the possession of Thomas Hollis Esq. of Lincoln's Inn, R.S., R.S.A.” (afb. 4).

Moeilijk is het voor de portretten van LOCKE (afb. 8) en SELDEN (afb. 5) een voorbeeld te vinden. Wat Locke betreft zal Gosset het portret door Kneller of dat door Thomas Gibson voor de geest geweeft hebben, en wat betreft Selden het bekende type van Isaac Fuller, dat o.a. met een exemplaar in de National Portrait Gallery vertegenwoordigd is¹⁸.

BIJLAGE

JOHN WICLIF of WYCLIF(FE) (1324?-1384) — Kerkhervormer, theoloog. Krachtadig voorvechter van het wereldlijk gezag, dat naar zijn mening tot taak had, de geestelijkheid te doen terugkeren tot de apostolische eenvoud en armoede.

GEORGE BUCHANAN (1506-1582) — Schots dichter

In Smoletts *History of England* uit 1757 is een portret van ANDREAS MARVELL opgenomen, dat Gosset ten voorbeeld heeft gestrekt voor zijn medaillon van dit Parlements lid¹⁹ (afb. 6).

Eveneens naar prenten zijn de portretten van BACON (afb. 3) en WICLIF (afb. 2). Voor de eerste kon Gosset zijn voorbeeld vinden in de bekende prent van Houbraken naar het portret door Van Somer, in vele versies in diverse collecties vertegenwoordigd; wat betreft de kerkhervormer is het niet zeker welke beeltenis hem tot voorbeeld strekte. Hoe dan ook, van geen enkel portret is het bewezen dat het Wiclif voorstelt. Wellicht kende hij de illustratie van Hendrik Hondius in een van de uitgaven van Verheydens *Praestantium Aliquot Theologorum* uit 1602 (Van Someren, I, 169 b) of de prent naar het portret dat zich vroeger in de collectie van de Duke of Dorset bevond²⁰. Ook RALEIGHS kop was in allerlei uitvoeringen bekend, maar het medaillon (afb. 1) staat toch nog het dichtst bij de prent van Houbraken naar een anoniem schilderij, destijds in het bezit van Peter Burrel Esq. (Singer, nr. 74955).

Van de dertien medaillons die Hollis aan de Leidse Universiteitsbibliotheek heeft geschonken, zijn er slechts negen bewaard gebleven. In de vorige eeuw werden zij naar het magazijn overgebracht en daar hadden zij veel te lijden; nu hangen zij, door de welwillende zorgen van het Rijksmuseum te Amsterdam zorgvuldig gerestaureerd, fraai tezamen ingelijst in de nieuw ingerichte Dousa-kamer van de Bibliotheek (afb. 10). De expressiviteit der koppen en de kwaliteit stempelen de portretjes tot het werk van een meester; men kan zich daarom afvragen of Isaak Gosset niet ten onrechte aan de vergetelheid ten prooi viel.

(in het Latijn) en geschiedschrijver. Sinds 1560 Calvinist, opvoeder van James I. Schreef o.a. *De Jure Regis*: de koning regeert bij de gratie van het volk. Groot humanist.

SIR WALTER RALEIGH (1552-1628) — Engels zeevaarder, gunsteling van Elizabeth I. Vocht met de Hoge-

schilderij uit 1660, voorstellende Andreas Marvell. De gravure die Cipriani hiernaar maakte, gelijkt zeer sterk op die in Smollett.

²⁰ Freemann o'Conoghue, *Catalogue of Engraved British Portraits preserved in the Department of prints and drawings in the British Museum*, IV, 1914 — Wycliffe nr. 10.

¹⁵ *Memoirs o.c.*, I, 541.

¹⁶ *Memoirs o.c.*, I, 111.

¹⁷ *Memoirs o.c.*, I, 86 en t.o. 513.

¹⁸ D. Piper, *Catalogue of the 17th century portraits in the National Portrait Gallery*, Cambridge (Mass.) 1963, 310, nr. 76, pl. 7a.

¹⁹ In 1760 kocht Hollis van Mr. F. Billiam uit Leeds op een advertentie in de *Yorker Courant* een olieverf-

noten, later tegen de Spanjaarden. Vijandschap met James I; vandaar o.a. zijn grote populariteit. Schreef *History of the World* in gevangenschap.

FRANCIS VISCOUNT OF ST. ALBANS, LORD BACON OF VERULAM (1561-1626) — Humanistisch geleerde, kanselier. Beplette de democratisering der wetenschap en haar bevrijding van de tyrannie der klassieken. Naar zijn ideeën van een Academie der Wetenschappen werd in 1660 de Royal Society (waar Hollis o.a. lid van was!) opgericht.

JOHN SELDEN (1584-1654) — Politicus, jurist en oudheidkundige. Ten tijde van de burgeroorlog was hij een belangrijke voorstander van de rechten van de volksvertegenwoordiging.

JAMES HAR(R)INGTON (1611-1677) — Politiek theoreticus. Hoewel republikein van opvatting, vriend van Karel I. Schreef o.a. *Oceana* in 1656: als modelstaat een gematigd aristocratische republiek, waar macht afhankelijk is van het evenwicht in (onroerend) goed.

JOHN MILTON (1608-1674) — Dichter. o.a. Verdediger van de vrijheid van drukpers tegen de bisschoppelijke censuur en (litterair) verdediger van Cromwell (*Defensio Sec.* 1654). Schreef na 1660 *Paradise Lost* als „rechtvaardiging van Gods beleid tegenover de mens“.

ALGERNON SIDNEY (1622-1682) — Republikein. Vocht tegen Karel I doch was het oneens met Crom-

well, op grond van de tyrannie van de laatste. Na de restauratie in ballingschap, van waaruit hij alsnog een republiek in Engeland trachtte te stichten door opstanden etc. Stierf op het schavot.

EDMUND LUDLOW (1617-1692) — Een van de rechters van Karel I. Weigerde echter de autoriteit van Cromwell te erkennen en streefde naar een „dictatorloze“ republiek. Stierf als balling in Zwitserland.

ANDREAS MARVELL (1621-1678) — Dichter. In 1659 lid van het parlement voor Hull. Leverde als onkreukbaar politicus een felle strijd door middel van pamfletten tegen de corruptie en onbekwaamheid der regeerders.

ROBERT BOYLE (1627-1691) — Natuurkundige en scheikundige. Belichaamde de (geslaagde) revolte tegen het natuurwetenschappelijk dogmatisme en bevorderde de experimentele methode van onderzoek.

JOHN LOCKE (1632-1704) — Filosoof. Schreef o.a. over de verantwoordelijkheid der staat voor de vrijheid en gelijkheid der mensen en over de noodzaak tot scheiding der machten. Voorloper van Montesquieu en de liberale staatsleer.

ISAAC NEWTON (1643-1725) — Natuurkundige. Volooidde de hervorming der natuurwetenschappen van de 16de en 17de eeuw en legde de grondslag voor de wetenschap in de 18de en 19de eeuw. Zijn werk was bedoeld als ondersteuning van de godsdienst.

SUMMARY

ENGLISH PORTRAITS IN WAX BELONGING TO THE UNIVERSITY OF LEIDEN

BY M. F. VAN KERSEN-HALBERTSMA

In 1761, Thomas Hollis (1720-1772), an idealist active in the cause of freedom, sent to the University of Leiden, as *Praesidium Libertatis*, thirteen medaillons made of wax, all of them portraits of Englishmen famed for their commitment to civil or religious freedom. Hollis also sent another of the same series to Gerard Meerman in Rotterdam, but no trace of this set has been found to this day.

As we know from Hollis's memoirs, published in 1780 by F. Blackburne, these medaillons were made by Isaac Gosset (1713-1799), probably in 1758. The originals were carved in hard wax and set in a form which was filled with fluid wax. When hard, this impression was finished off by hand and mounted on a background of painted glass or velvet, after which it was ready for framing.

Gosset was specially commissioned by Hollis and used various models from the latter's collection. He did Ludlow's and Harrington's heads after medals made by Thomas Simon, and took Sydney's from a drawing by Vertue after a portrait in Penshurst Place. The model for Milton was a plaster bust, and for Newton (probably) a portrait that Hollis presented to Trinity College, Cambridge, in 1764. Locke and Selden were done after paintings by Kneller and Fuller, respectively, and Marvel after a print in Smollett's *History of England*. Bacon, Raleigh, and Wyclif were also portrayed after prints, the first two by Houbraken and the last probably after Hondius' illustration in Verheyden's *Praestantium Aliquot Theologorum* of 1602.

BOEKBESPREKING

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen. Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van West-Vlaanderen, onder redactie van *dr. Luc Devlieghe*. Deel 1: Beeld van het Kunstbezit, inleiding tot een inventarisatie, door *Luc Devlieghe*. Uitgeverij Lannoo, Tielt-Den Haag 1965. 121 blz., 29 fig. in de tekst, 220 foto-reproducties.

Het is een goede gedachte geweest van het Provinciebestuur van West-Vlaanderen, om de uitgave van een monumentenbeschrijving voor dit gewest te beginnen met het bieden van een algemene indruk van het onderwerp en van de te volgen werkwijze. Immers, een wetenschappelijk verantwoorde inventarisatie is een werk van vele jaren en omdat dit in West-Vlaanderen pas in 1960 metterdaad is aangevangen, zal men voorlopig nog geen openbare resultaten zien. De wachttijd te overbruggen, is de taak van het nu verschenen boek, dat overeenkomstig de titel een algemeen beeld van het kunstbezit der provincie geeft en bovendien uitleg verschaft van de betekenis der inventarisatie in het algemeen, haar voorgeschiedenis en haar huidige stand in België en de omliggende landen.

De beschrijving van het kunstpatrimonium van West-Vlaanderen is toevertrouwd aan *dr. Luc Devlieghe*, wetenschappelijk attaché bij de Provinciale Dienst voor Culturele Aangelegenheden te Brugge en lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, een deskundige die zijn sporen al verdiend heeft door zijn talrijke onderzoekingen op het gebied van de Vlaamse archeologie en kunstgeschiedenis en die ook onze Oudheidkundige Bond welbekend is door zijn publikaties in dit Bulletin en zijn medewerking aan de excursie van de bond naar West-Vlaanderen in 1964. Hij heeft met deze inventarisatie een taak op zich genomen, die bij ons en in de Duitse landen al op een traditie stoelt, maar in België nog pionierswerk onder vaak remmende omstandigheden betekent en daarom des te groter bewondering verdient.

Het paradoxale is, dat in België al veel vroeger dan hier, terstond na de verwerving van de onafhankelijkheid, pogingen zijn gedaan tot het opmaken van een inventaris van het kunstbezit, maar dat het veel langer geduurd heeft eer daar

een wetenschappelijk verantwoord resultaat tot stand kwam. Hoe moeizaam het werk begonnen en bijna een eeuw lang gebleven is, beseft men, wanneer men kennis neemt van de laconieke antwoorden van hoge gezagsdragers op het verzoek van de minister van binnenlandse zaken in 1834 en 1835 om opgave te doen van de belangrijkste gebouwen en kunstvoorwerpen. „De provincie Namen is niet rijk aan monumenten: zij bestaan, meen ik, hoogstens uit enige puinhopen van middeleeuwse vestingwerken”, luidt het onmiddellijke antwoord van de gouverneur van Namen. „De besturen van Diest, Halle, Tienen en Waver hebben medegedeeld, dat er in deze steden geen enkel kunstvoorwerp bestaat dat aandacht verdient”, schrijft zijn ambtgenoot in Brabant.

De in 1835 opgerichte Koninklijke Commissie voor Monumenten kreeg slechts raadgevende bevoegdheid inzake het behoud en herstel van kerkelijke en openbare burgerlijke gebouwen en van de daarin aanwezige kunstvoorwerpen. Zij onderkende wel vroeg de noodzaak van een inventarisatie van de roerende monumenten en wilde deze wel ter hand nemen, sinds 1861 met behulp van de provinciale comités van haar briefwisselende leden. Voor het herstel van de monumenten heeft de Belgische overheid in de vorige eeuw meer gedaan dan „Holland op zijn smalst”; in de zestiger jaren bedroegen de subsidies van staat en provinciën in België gemiddeld vijftien tot twintig maal zo veel als in ons land, maar toch is er geen reden om in die tijd van een „België op zijn breedst” te spreken, want het heeft tot 1937 geduurd eer er enige gelden uit de staatskas verstrekt werden voor de zo hoognodige inventarisatie, die eigenlijk aan de herstellingen moest voorafgaan.

De Belgische monumentenwet van 1931, die het mogelijk maakt gebouwen en kunstvoorwerpen als beschermd monument te klasseren, bevat ook een artikel over de inventarisatie van roerende monumenten, maar door het uitblijven van credieten is er weinig van terechtgekomen. Het is een ernstige hindernis, dat de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen niet beschikt over een eigen centrale dienst met een vaste wetenschappelijke en technische staf. Zo bleef het van plaatselijke initiatieven en de eigen ondernemingszin van de provinciale comités afhangen, of er inventarissen

werden samengesteld, met het gevolg, dat deze in elke provincie in verschillende perioden, vormen en opvattingen zijn ontstaan en dat er slechts korte, ongelijksoortige en onvolledige lijsten voorhanden zijn van de kunstvoorwerpen. Daaronder is verdienstelijk werk, dat vandaag nog met vrucht geraadpleegd kan worden en dat voor een nieuwe inventaris nog veel bruikbaar oplevert, maar in het algemeen zijn er grote wetenschappelijke talenten versnipperd of onbenut gebleven. De bouwkunst werd in deze bondige inventarissen meestal verwaarloosd, in het beste geval werd iets over de versierende onderdelen vastgelegd. Het meeste heeft slechts een karakter dat hoogstens vergelijkbaar is met wat in Nederland de Voorloopige Lijsten der Monumenten van Geschiedenis en Kunst betekenen; van een gedetailleerde beschrijving met foto-reproducties en, wat de bouwkunst betreft, opmetingstekeningen, is geen sprake. Devliegher geeft in zijn boek als bijlage een volledig overzicht van deze inventarissen, die voor het grootste deel tussen omstreeks 1890 en 1940 gepubliceerd werden, maar ook nog uitlopers hebben tot in deze tijd.

Men kan niet vaststellen dat voor het kunstpatrimonium in België het getij sedert de oorlog voorgoed ten gunste gekeerd is, maar wel zijn er thans enige verheugende veranderingen waar te nemen. Op de stichting van een centrale overheidssdienst voor de monumentenzorg in algemene zin, beschrijving, onderhoud en herstel omvattende, valt blijkbaar niet te rekenen, een uitgebreide inventarisatie wordt niet als dwingende regeringszaak beschouwd en tegenover het kunstbezit wordt een meer dan liberale zienswijze gehandhaafd, die aan de stedenbouw, het bedrijfsleven en speculanten in onroerend goed vrij spel laat. Er wordt een houding gehuldigd van „wat niet weet wat niet deert”, hoe minder de inventarisatie bevordert wordt, hoe minder het verdwijnen van kunstwerken opvalt. Maar een gunstige verbetering betekent daartegenover thans de werkzaamheid van het Iconografisch Archief van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, belast met het aanleggen van een fotografische inventaris van de nationale kunstwerken, een foto-archief met prachtig materiaal, waaruit alle wetenschappelijke publikaties over de kunst in België rijkelijk putten en waaruit ook het grootste deel van de afbeeldingen in dit overzicht van het Westvlaamse kunstbezit afkomstig is.

De Koninklijke Commissie heeft in 1959-

1961 nog wel voorlopige lijsten van enkele arrondissementen laten samenstellen en ten dele in haar Bulletin uitgegeven, maar voor het overige schijnt de zaak van de inventarisatie geheel af te hangen van de mate van historisch besef en besluitvaardigheid van de provinciale besturen. De eerste volwaardige monumentenbeschrijving, met inbegrip van de bouwkunst, werd in de provincie Oost-Vlaanderen aangevangen en tussen 1952 en heden zijn reeds zes delen, alle van de hand van dr. Elisabeth Dhanens, tot stand gekomen en uitgegeven. De omstandigheden van een pionierswerk in aanmerking genomen, zijn het buitengewoon bewonderenswaardige werken van een bekwame en niets over het hoofd ziende schrijfster, en reeds nu vertonen zij ook in de uiterlijke kwaliteiten en de vorm van uitgave een stijgende lijn. Men mag slechts hopen, dat in de nabije toekomst de geldelijke en technische middelen zullen toereiken om de illustratie gelijkwaardig te maken aan de deskundige en verzorgde tekst, want het behoeft toch geen betoog, dat eersterangsgebouwen als de St.-Baafskathedraal en de St. Niklaaskerk in Gent meer verdienen dan vereenvoudigde plattegrond-reproducties op een schaal van ongeveer 1 : 1000 op daartoe ongeschikt papier, zodat geen enkele pijlerdoorsnede en geen enkel profiel te herkennen en geen enkele verschil in travee-breedten of een asverschuiving af te lezen zijn. In de inventaris van Zwitserland — maar ja, dat is een reeks die al vanaf 1927 onafgebroken groeit! — wordt de simpelste dorpskerk met veel meer nauwkeurigheid getekend en afgebeeld, met detail-opmetingen van pijlerprofielen, lijsten, venstertraceringen, met de vaste en mobiele inventarisstukken. Het is duidelijk dat deze feilen wijzen op een tekort niet aan wetenschappelijk en technisch personeel, maar aan financiën, en dat wijst op zijn beurt weer op een nog te lage waardering van dit werk door de volksvertegenwoordiging en het bestuur.

Als tweede provincie die ernst maakt met het opstellen van een monumentenbeschrijving, is nu West-Vlaanderen in de openbaarheid getreden met dit eerste, inleidende deel. Het boek is in formaat en opzet verwant aan de delen uit de reeks „Die Denkmäler des Rheinlandes”, vanaf 1964 uitgegeven onder redactie van R. Wesenberg en A. Verbeek, en het lijkt ook op de bondige inventarissen die sinds 1958 door de Beierse dienst voor de monumentenzorg uitgegeven worden. Bij de laatste echter, die vooral de monumentenbescherming willen bevorderen

en daartoe onder andere de plaatselijke diensten voor openbare werken handzame lijsten verschaffen, treedt het element van volksopvoeding en -ontwikkeling op de achtergrond, terwijl bij de twee andere uitgaven de helft ingeruimd is voor het meest aansprekende, het beeldende element. Het nieuwe Westvlaamse boekdeel is wel in zijn bondige beschrijvingen aan die van het Rijnland en Beieren verwant, maar wil verder nog geen alles omvattend overzicht van het kunstbezit zijn, doch slechts een beknopte bloemlezing, die inleidt tot de stelselmatige geïllustreerde beschrijving die bij deel 2 zal aanvangen.

De teksten zijn kort en zakelijk gehouden, munten tegelijk uit door helderheid en door het vele nieuws, door allerlei verbetering van vroegere dateringen en toeschrijvingen. Zij worden telkens gevolgd door een kritische literatuuropgave. Bovendien gaat de notitie van veel gebouwen vergezeld van een plattegrondtekening, die in veel gevallen tot vandaag onuitgegeven was. Waar heeft men ooit eerder plattegronden aangetroffen van zulke belangrijke gebouwen als het stadhuis, de halle, het hospitaal, het bisschoppelijk seminarie in Brugge, de St.-Medarduskerk in Wervik, het kasteel van Wulveringem? De platenboeken van Brugge krioelen over de markt, maar altijd wordt de beschouwer in de schilderachtige standaardhoekjes gestopt en wordt hem een nauwkeurige ontleding van de bouwwerken onthouden. Zeer terecht heeft de schrijver ook een memento gewijd aan belangrijke kunstwerken die in de eerste wereldoorlog verwoest zijn, zoals de halle, de kathedraal en huizen in Ieper, het doksaal en het schilderij van Jordaens in de kerk van Diksmuide, de St.-Pieterskerk in Torhout, want ook zij behoren tot het beeld van het Westvlaams kunstbezit en de oude afbeeldingen ervan bevorderen de kennis van het geheel en het begrip voor de samenhang van de Vlaamse kunst. In de meeste tegenwoordige monumentenbeschrijvingen wordt het standpunt ingenomen, dat ook die verdwenen gebouwen een plaats verdienen, van welke wij ons door oude tekeningen, gravures, schilderijen of foto's een duidelijk beeld kunnen vormen en zonder welke de nog bestaande gebouwen in hun vorm en plaats niet goed verklaarbaar zijn. Ook is het goed, een gebouw dat inmiddels verminkt of van zijn oude belendingen ontdaan is, te laten zien in zijn oorspronkelijke samenhang: zo zien wij in dit boek het belfort van Kortrijk zoals het in 1899 nog was; nu staat het eenzaam, uit zijn verhoudingen gerukt, midden op de

markt, toen was het nog door huizen omgeven die in hun massa een voortzetting waren van de oude halle.

Sympathiek is, dat de schrijver zijn chronologische grenzen ver naar het heden schuift en ook aandacht vraagt voor de neoklassieke kerken in Desselgem en Menen, de neogotische O.L. Vrouwekerk te Vijve-Kapelle bij St.-Kruis, goed werkstuk van De Bethune, de neogotische schilderijen in het stadhuis van Brugge, de beeldengroep van Käthe Kollwitz in Vladslo en de in de geschiedenis van de moderne kerkbouw zo opvallende kerk van Zonnebeke, door Huib Hoste in 1921 ontworpen.

Natuurlijk, een keuze blijft altijd subjectief en men kan gemakkelijk gebouwen en voorwerpen komen aandragen die ook een plaats in dit boek verdiend hadden. Onder de verdwenen gebouwen had bijvoorbeeld de door de schrijver zelf in een artikel in het Bulletin van de Koninklijke Commissie behandelde St.-Kwintenskerk te Oostkerke bij Brugge, in 1944 geheel verwoest, opgenomen kunnen worden. Voorts vinden wij wel de monumentale abdijshuur van Lissewege, maar geen hofsteden van de eenvoudiger gangbare typen, ofschoon er waarschijnlijk toch wel enige van de Westvlaamse boerderijen, die C. Trefois noemt in zijn studies over landelijke architectuur, bewaard zijn gebleven. Wel treffen wij twee molens aan, waarbij vermeld wordt, dat het Westvlaamse molenbezit tussen 1940 en 1965 van 135 tot 64 windmolens verminderd is . . . Overigens zal van deze molens binnenkort een inventaris door Chr. Devyt gepubliceerd worden.

Verder kan men zich afvragen, of het niet te wensen was geweest, dat de notities over de stedelijke monumenten voorafgegaan werden door een korte aanwijzing omtrent de samenhang en groei van het stads-organisme waarvan zij deel uitmaken. Maar tenslotte is dit boek eerst de inleiding op de eigenlijke inventaris. Vooruitlopende op wat wij daarvan verwachten mogen, nog één opmerking. Het gekozen vrij kleine formaat en de bladspiegel zullen nauwelijks toelaten, dat de plattegrondtekeningen op de elders gebruikelijke schaal van 1 : 300 of 1 : 400 gereproduceerd worden, hetgeen voor grote gebouwen als in Brugge, Kortrijk, Koksijde, Veurne en Poperinge wellicht bezwaren gaat opleveren, vooral wanneer de gewenste arceringen ter aanduiding van de bouwperiodes toegepast worden, tenzij men met uitslaande bladen of een vlak van twee bladzijden naast elkaar werkt.

In elk geval verdient het aanbeveling de tekeningen niet verder dan 1 : 500 te verkleinen, omdat zij anders in de details volkomen onleesbaar zullen zijn. Voor dit eerste algemene deel voldoen de tekeningen van A. Janssens uitstekend. De Duitse en Zwitserse inventarissen vermijden in het algemeen het zwart invullen van de contouren van wanden en pijlers, omdat dit de schaal ongunstig beïnvloedt, maar niettemin passen deze zwarte clichés goed op de kleine bladspiegel.

Al met al is het verschijnen van het boek van dr. Luc Devliegheer een verheugende gebeurtenis, die iedere Nederlander met belangstelling voor zijn kunsthistorisch erfgoed moet meebelevén, want het gaat om dingen die zo goed van ons

zijn als de onze van de Vlamingen. Wij hopen van harte dat de provinciën Oost- en West-Vlaanderen de middelen vinden om goed en snel op deze weg voort te gaan en dat hun voorbeeld weldra gevolgd wordt, vooral in Antwerpen, Brabant en Limburg, waarvan de inventarisatie — en hier spreekt ons eigenbelang — ook die in ons Brabant en Limburg zou vergemakkelijken. Vlaanderen is een van de witte vlekken op de landkaart van de Europese kunsttopografie; dat is een groot tekort, maar het kan in een voordeel verkeren, want als de inventaris nu goed opgezet wordt, kan hij profijt hebben van de meest moderne inzichten en technische hulpmiddelen.

C. PEETERS

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

*Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;
Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;
Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.
Coolhaas, Drs. H. Halbertsma, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H.
Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr.
M. D. Ozinga, Prof. Ir. J. J. Terwen.*

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN